

A legrejtélyesebb magyar úzus

Az ultramontán misekönyv szertartásai

Bevezetés

Viszonylag kevesen, de sokféle módon szóltak már az ultramontán misekönyvről és liturgikus szövegeiről. Ezekben a végső időkben Mátyus Norbert jelentetett meg róla tanulmányt,¹ melyben alapos kutatói

Kiss-Pető Apor (Budapest) történész, az ELTE BTK Vallástudományi Doktori Programjának hallgatója és az MTA–ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

és szintetizáló munkával, valamint meggyőző érveléssel bizonyította be, hogy milyen körülmények között és feltehetően milyen motivációval adták ki Magyarországon első és legkülönlegesebb nyomtatott misszálját.

Jelen írásomban egyrészt reflektálni kívánok a korábbi kutatók által feltárt adatokra és megfogalmazott felvetésekre, másrészt ezekhez teszem hozzá saját kutatásaimat és hipotéziseimet. Emellett a jelen téma szemszögéből szeretném felhívni a figyelmet egy egyedi, jól ismert, de eddig alulértékelt forráskörre, feldolgozásának hatékony módjára és a benne rejlő lehetőségekre.

Kutatóút Bártfára

A fő téma tárgyalása előtt személyes beszámolóval kezdeném írásomat. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának több tagja, valamint az általuk meghívott néhány kollégájuk és ismerősük 2026. február 23-án tanulmányutat tett a szlovákiai Bártfára (Bardejov), a Sáros Múzeumba (Šarišské múzeum). Az utazás fő célja az volt, hogy megvizsgáljuk a múzeum egyik legértékesebb könyvét, az ún. ultramontán misszálét (*Missale Dominorum Ultramontanorum*) egy sajátos példányát.

Az 1480-ban kiadott liturgikus könyvnek ma 19 fennmaradt példányát ismerjük. Ezek közül 18 nyomdászati lag egyforma, a kiadás teljes címe *Ordo*

¹ MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2013); MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2017); MÁTYUS, „Il primo messale ungherese a stampa”.

missalis secundum ritum Dominorum Ultramontanorum cum quibusdam officiis novis. Egyetlen példány maradt fenn abból a változatból, amely – az eddigi szakirodalmi értesülések alapján – tartalmát tekintve mindenben megegyezik a másik 18 példánnyal, ugyanakkor címfelirata eltérő: *Ordo missalis secundum ritum almae ecclesiae Strigoniensis cum quibusdam officiis novis.* Ezen könyv a bártfai Sáros Múzeum H 11428 jelzetű tétele, amelyet szerettünk volna alaposabban megvizsgálni, valamint közzétenni liturgikus adatbázisunkban.

Az ultramontán misszále Bártfán őrzött példányára először Imrich Kotvan szlovák történész és könyvtáros hívta fel a figyelmet 1967-ben.² Vizsgálata szerint a sajátos kiadás úgy jött létre, hogy az eredeti könyv második ívfüzetének kezdő- és zárólapját kicserélték. A könyv tartalmában, azaz a temporále misetételeiben tartalmi változás nem történt, csak stilisztikai, a szövegfolyamban és a sorok számában keletkezett némi eltérés. Tartalmi szempontból egyedül a címfelirat változott meg; a példány így nem az „ultramontán urak”, hanem az esztergomi egyház rítusára hivatkozik. Az incipit megváltoztatása nem kései, hanem korabeli módosítás volt, mivel az új cím ugyanazzal a betűtípussal készült, mint a szövegtörzs többi része. Kotvan megállapításairól később Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet³ és Borsa Gedeon⁴ által a magyar tudományosság is hírt kapott és állításait átvette. Ugyanakkor nem ismert, hogy magyar kutató valaha kezébe vette volna a kötetet, Kotvan eredeti tanulmánya pedig ma nehezen érhető el.

Kutatócsoportunk februári tanulmányútjával ennek a könyvtörténeti találynak szerettünk volna utánajárni, egyúttal friss hírt adni a bártfai misekönyv állapotáról. A Sáros Múzeum szíves engedélyével, valamint az intézmény munkatársa, Valentína Košcová közreműködésével sikerült megtekintünk a könyvet, melyet előbb alapos kodikológiai és tartalmi vizsgálatnak vetettünk alá, majd teljes terjedelmében digitalizáltuk. A különleges könyv digitális másolata, valamint részletes tartalomjegyzéke (indexe) az *Usuarium* digitális adatbázis gyűjteményébe került, és a 8125-ös jelzeten szabadon hozzáférhető.⁵ Reméljük, hogy utazásunk és munkánk által a példány – majdnem hatvan évvel ezelőtti felfedezése után – integráns részévé fog válni a középkori és kora újkori magyar vagy magyar kötődésű liturgikus könyvek korpuszának, és ezáltal újabb kutatásokat inspirálhat.

2 KOTVAN, „Missale Strigoniense – H 11428”, 189.

3 SOLTÉSZ, „Missalia Hungarica”, 58–62.

4 BORSA, „Befejeződött a szlovákiai gyűjtemények ősnymtatványainak publikálása”.

5 A misekönyv digitális elérhetősége: Usuarium: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period. <https://usuarium.elte.hu/book/8125/view> (Utolsó megnyitás: 2026. 08. 31.).

Incipit ordo missa-
lis secundum ritum
dominorū vltamō-
tanorū cum qbusdaz
officiis nouis. **Dñi-**
ca prima in aduentu
Introitus.

D
te
le-
ua-
ui
a-
ni-
āz

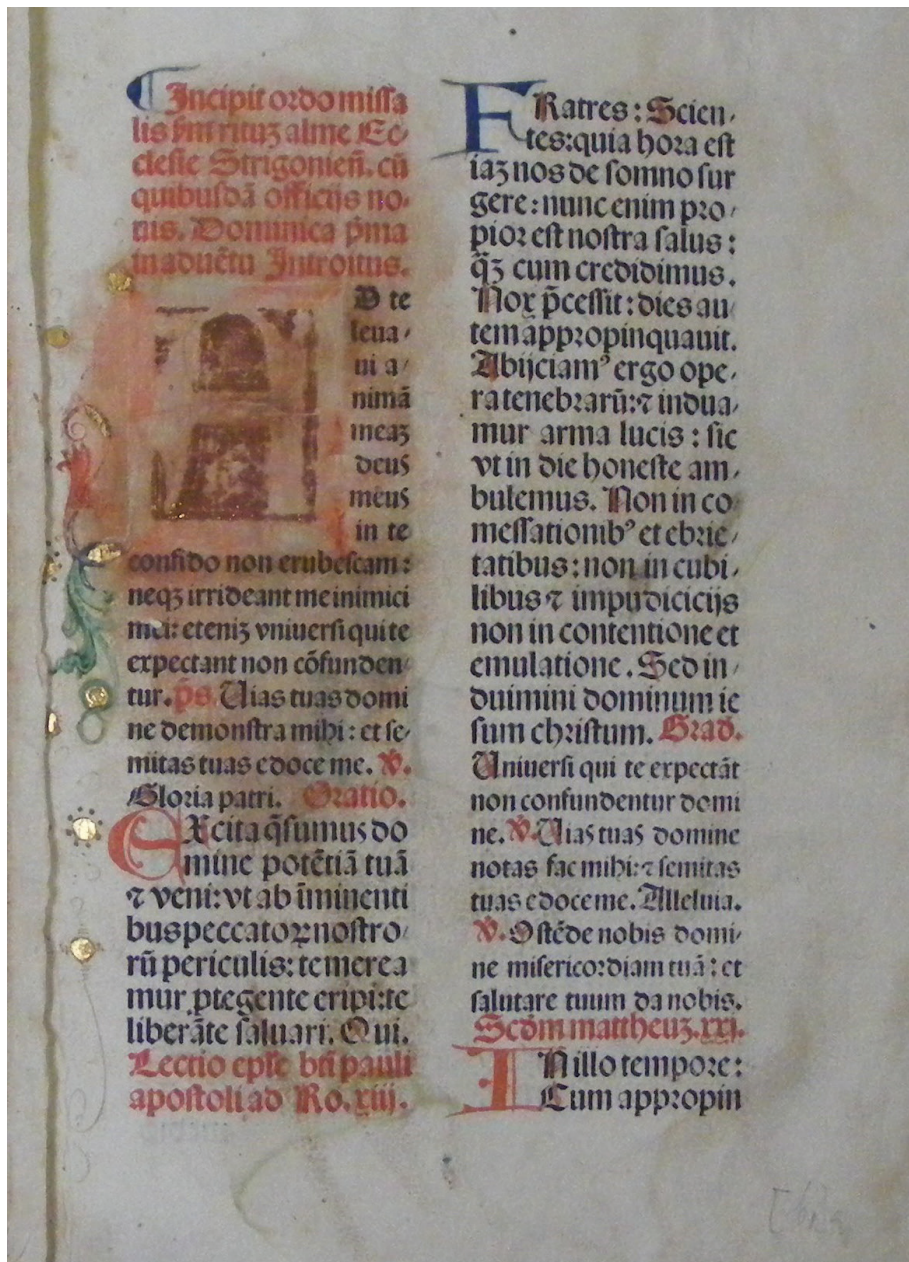
meaz de^o mens in te con-
fido non erubescas: neqz
irrideant me inimici mei:
etenim vnuerſi qui te ex-
pectant non cōfundētur

Ps. Vias tuas dñe de-
mōstra mihi: et semitas
tuas edoce me. **℟.** Glia.

Excita qūs. **Orō**
dñe potētia tuā
et veni: ut ab iminēti-
b^o peccatorū nrōz
piculis: te mereamur
ptegēte eripi: te libe-

rante saluari. **Qui.**
Lec. eplē beati pauli
apli ad ro. xiii.

Rēs. Sciētes qā
hora ē iaz nos de
somno surgere: nūc
eniz ppior est nostra
sal^o: q̄ cū credidim^o.
Nō pcessit: dies aut
appropiāuit. Abui-
ciamus ergo opa te-
nebrarū: et iduamur
arma lucis: sic vt in
die honeste ābulēm^o
Nō in comestatioib^o
et ebrietatibus: non i
cubilibus: et impudi-
ciciis: nō in cōtētiōe
et emulatiōe. Sed in-
duimini dñm iesum
christū. **B.** Vniuerſi q̄
te expectant non cōfun-
dent dñe. **℟.** Vias tuas
domine notas fac mihi:
et semitas tuas edoce me.
All. **℟.** Ostende nobis
dñe miaz tuā: et salutare
tuū da nobis. **Scdm**
Matheū. xxi.

A Missale Dominorum Ultramontanorum bártfai példányának címoldala

(Šarišské múzeum, Bardejov, H 11428)

Digitális elérhetőség: Usuarium. <https://usuarium.elte.hu/book/8125/view>

A helyszíni vizsgálat során szerzett megállapításainkat az alábbiakban ismertetem. A tartalmi elemzés alapján – jelen esetben az egész könyv átlapozása, főbb szertartási elemeinek összevetése a többi, módosítatlan példánnyal – leszögezhetjük, hogy a bártfai példány teljes egészében az ultramontán kiadáshagyomány képviselője, semmilyen tartalmi eltérés sem figyelhető meg benne. Imrich Kotvan megállapítása – melyet előbb Soltész Erzsébet vett át, majd az elmúlt időszakban Mátyus Norbert – helytálló, miszerint csak a második ívfüzetben van eltérés, jelesül az ívfüzet első bifólióját cserélték ki a bártfai példányban. Ez két levelet érint: a temporále címoldalát és a hozzá csatlakozó ívzáró oldalt. Ennek a négy oldalnak a szedése és a tördelése is eltérő, a rövidítések is különbözőek bennük, de a tartalom azonos. Az egyedüli érdemi különbség a címfelirat cseréje *almae ecclesiae Strigoniensis*re. Az ívfüzet többi lapja és a könyv többi része pontosan ugyanaz, mint a megszokott ultramontán példányok esetében. Nyomdatechnikai szempontból valóban azonos a betűtípus a teljes könyvben, valamint ehhez még hozzátenném, hogy a papír is azonos eredetű, mivel ugyanaz a vízjel található a cserélt oldalakon, mint a könyv többi részében.

Szakirodalmi áttekintés a kiadásról

Amit teljes bizonyossággal tudhatunk, hogy a *Missale Dominorum Ultramontanorum* 1480-ban jelent meg Veronában. A misszale ezen adatokon kívül nem árul el mást saját eredetéről. A XVI. századi liturgikus könyvekben már megszokott, sőt jószérével elengedhetetlen, hogy a könyv első és utolsó oldalai díszes címoldallal, hosszas dekrétumokkal ecseteljék, pontosan kik, miért, milyen jogcímen és milyen hagyomány alapján állították össze és jelentették meg az adott szerkönyvet, azonban az ősnymtatványok korában ez nem magától értődő, ugyanakkor – amint azt később, a magyar könyvek tárgyalásánál látni fogjuk – nem is ismeretlen.

Régóta elfogadott a szakirodalomban, hogy az ultramontán misekönyv Pierre Maufer de Maliferis normandiai származású, de Észak-Itáliában tevékenykedő nyomdász nyomdájában készült (a könyv jellegzetes betűtípusa alapján), magyarországi használatra (ez naptára és liturgikus rendje alapján következtethető ki).⁶ Emellett Maufer és Sánkfalvi Antal kanonok, a könyv kiadatója szerződésük szövegében – melyet Francesco Piovan 2007-ben fedezett fel – kifejezetten le is írják, a misekönyvet magyar mód szerint állították össze – „*a stampar i mesalli al modo de Ungaria*”.⁷

6 MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2017), 76–77.

7 I. m. 78., 84.

Ezek ismeretében furcsa a cím megfogalmazása: *secundum ritum Dominorum Ultramontanorum*. A misekönyv maga nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy kik voltak azok az „ultramontán urak”, akiknek rítusára, hagyományára a temporále elején elhelyezett rövidke címfelirat hivatkozik. A szó jelentését érdemes külön megvizsgálnunk. Az ultramontán szó szerinti jelentése ’hegyeken túli’, ahol a viszonyítási pont az Alpokra vonatkozik, azonban kultúrtörténeti korszakok, sőt ideológiák vízválasztója, hogy szimbolikusan az Alpok csúcsaira állva annak melyik oldaláról tekintünk melyik oldal felé.

A XVIII–XIX. században a Katolikus Egyházon belül a gallikán mozgalom, azaz a francia nemzetegyházi eszmeiség képviselői alkalmazták, gúnyból az „ultramontán” jelzőt azokra a katolikusokra, akik ragaszkodtak a pápaság egyházfegyelmi, jogi és dogmatikai abszolút tekintélyéhez. Ebből a jelzőből született aztán meg mint a XIX–XX. századi pápapárti mozgalom és irányultság megnevezése, az ultramontanizmus.⁸ Ebben az esetben tehát a „hegyeken túli” vidék Itáliát jelenti. A kifejezés ma is használatos a szakirodalomban, és ez számít annak fő, vagy legalábbis ismertebb jelentésének.

A szónak ugyanakkor van egy másik, kevésbé ismert, de eredetibb jelentése. Az ultramontán jelzővel illették ugyanis a középkori Itáliában a nem itáliaiakat, azaz az ő szemszögükből mindazon népeket, amelyek az Alpokon túl éltek. Az észak-itáliai egyetemek szervezetében alapvetően két, származási alapú érdekvédelmi szerveződést különítettek el: a hegyeken inneni (*universitas Citramontanorum*) és a hegyeken túli hallgatók (*universitas Ultramontanorum*) univerzitását. Az elsőbe tartoztak az itáliaiak, míg a másodikba az Európa többi részéből érkezők. E kettőn belül helyezkedtek el a nációk, azaz egy-egy nép tagjainak kisebb csoportjai.⁹

A misekönyv címében szereplő ultramontán jelzőt minden bizonnyal szintén az egyetemi világ ihlette, hiszen a kiadó Sánkfalvi padovai egyetemistaként az *universitas Ultramontanorum* magyar tagja volt. Ugyanakkor nem tudjuk, pontosan ki és miért ezt a megfogalmazást választotta, amikor a könyv a szerződéshez hasonlóan hivatkozhatna közvetlenül a magyarországi hagyományra, rendeltetésre is.

Amennyire bizonyos az, hogy a könyvet magyarországi rend szerint állították össze, annyira bizonytalan, hogy pontosan milyen magyarországi részhagyomány alapján. Mátyus Norbert tanulmányából tudható, hogy az ultramontán misekönyv megrendelője és (legalábbis nagy vonalakban)

8 SARNYAI, *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*.

9 CLARK, „The Medieval Origins of Modern Legal Education”, 684; GIEYSZTOR, „Management and Resources”, 110, 114; RIDDER-SYMOENS, „Mobility”, 282–283.

összeállítója, kiadásának felügyelője Sánkfalvi Antal kanonok volt.¹⁰ A Francesco Piovan által feltárt eredeti dokumentumok és Mátyus érvelései e kérdésben olyan megnyugtatóak, hogy külön nem kívánok rájuk reflektálni, ugyanakkor a téma tárgyalásához fontos, hogy főbb megállapításait összefoglaljuk.

Sánkfalvi Antal a Hunyadi- és Jagelló-kor jellegzetes egyházi és diplomáciai szereplője volt. Tanulmányait Bécsben, majd két részletben Padovában végezte. Világi szempontból királyi követ és kancelláriai jegyző volt, egyházi szempontból pedig váradi, majd váci és bácsi kanonok. Sánkfalvi padovai diákévei alatt ismerkedett össze Pierre Maufer nyomdással, akivel aztán közös vállalkozásként 1480-ban kinyomtatták az ultramontán misszálét.¹¹

Sánkfalvi Antal tevékenységéről viszonylag sokat, ugyanakkor előéletéről egészen keveset tudunk. Felvidéki kisnemesi családból származott, születési helye és ideje ismeretlen. Sánkfalva, ahonnan vezetéknévét veszi, Gömör vármegyében található. A birtokot 1421-ben kapta valamelyik őse Luxemburgi Zsigmond királytól a huszita háborúk alatti vitézségeért.¹²

Sánkfalvi diplomataként és kánonjogásként olyan nagy jelentőségű utakon vett részt, mint 1463-ban a Szent Korona visszaszerzéséről való tárgyalás a német-római császárral, Hunyadi Mátyás követeként. II. Ulászló megbízásából pedig Rómában járt, hogy eljárjon a királynak Aragóniai Beatrixszal kötött házassága annulálási perében. Szolgálatai és érdemei elismerésül később a királytól pozsonyi préposti, a pápától apostoli protonotáriusi címet kapott. Egy időben a pozsonyi egyetem (*Universitas Istropolitana*) alkancellári tisztjét is betöltötte. Élete utolsó szakaszában nyitrai püspök lett, ahol 1494-ben egyházmegyés zsinatot tartott. A zsinatot rendkívüli lelkiismeretességgel vezette, az elfogadott határozatokból kitűnik, szíven viselte egyházmegyéje állapotát, igyekezett orvosolni annak fegyelmi és gazdasági problémáit, valamint a hitbeli és erkölcsi visszaéléseket kivizsgálni. Különös figyelemmel volt arra, hogy az alá tartozó nép kitartsa a katolikus hitben, és ne fogadják el a Csehország felől beszivárgott huszita tanokat.¹³ „Mert az Isten beszéde eleven és hathatós, áthatóbb minden kétélű kardnál” (Zsid 4,12a) – lehetne Sánkfalvi jelmondata családja és a huszitizmus viszonya kapcsán.

10 MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2017), 79–81.

11 I. m., 79–81; TAKÁCS, „Sánkfalvai Antal”.

12 HLAVAČKOVÁ, „Diplomat v službách uhorských kráľov”, 17. A tanulmányt magyar nyelven ismerteti: NOVÁK, „Egy középkori diplomata karriertörténete”.

13 HLAVAČKOVÁ, „Diplomat v službách uhorských kráľov”, 26–33.

A misszálekiadás idején Sánkfalvi mint kanonok már viszonylag módos és előkelő személynek számított, emellett komoly nemzetközi kapcsolati tőkével rendelkezett, melyet főképp korábbi diplomáciai útjai alapoztak meg. Azonban ezek ismeretében sem egyértelmű, miért vállalkozna arra egy Padovában tanuló magyar kanonok, hogy liturgikus könyveket adasson ki, mindenféle felhatalmazás nélkül. Mátyus megállapítása helyes, miszerint az ultramontán misekönyv nem illeszkedik azon magyar liturgikus könyvek sorába, amelyek az esztergomi főegyházmegye hagyományára és Mátyás király rendeletére hivatkozva kerültek ki a nyomdából, úgy mint az 1480-as *Breviarium Strigoniense* és az 1484-es *Missale Strigoniense*. Szintén meggyőző megállapítás, miszerint az ultramontán misekönyv megjelenítése üzleti vállalkozásként értelmezendő, és a piaci űrt igyekezett kitölteni. Ez a piaci űr pedig a könyvnyomtatás hőskorában a nyomtatott magyarországi misekönyvek hiánya volt. Az a tény, miszerint Nyugat-Európából egyetlen példány sem ismeretes az ultramontán misszáléból, csak a történelmi Magyarország területéről, valóban figyelemre méltó, hiszen azt mutatja, a könyvek elértek rendeltetési helyükre. A könyv 19 fennmaradt példánya is ezt erősíti, hiszen nagyon ritka, hogy egyetlen kiadásból ilyen nagy példányszám maradjon fenn napjainkra. Azonban a példányok vizsgálata arra enged következtetni, hogy többségüket nemigen forgatták. A megjelenítés és eladás szempontjából ez a tény semmit sem von le Sánkfalvi és esetleges segítői újszerű üzleti szemléletéből, talpraesettségéből, ugyanakkor a kiadás kultúrtörténeti értékét, időállóságát árnyalja. A könyvek fizikai állapota ugyanis a legtöbb esetben nagyon jó, mondhatni túl szép, legalábbis, ami a liturgikus használatból fakadó rongálódásokat illeti.

Ha a korabeli misekönyveket megvizsgáljuk, a lapszélek rendszerint koszosak és töredezettek, a misekánon – azaz a könyv leggyakrabban, minden egyes nap forgatott része – sok esetben annyira viseltes, hogy utólagos pergamen- vagy papírpótlásokkal, ráragasztásokkal kellett a lapokat megerősíteni, hogy továbbra is lehessen belőlük misézni. Ezek a legbiztosabb jelölői annak, hogy az adott könyvet rendszeresen használták liturgikus célra, mivel ilyen jellegű sérülések csak gyakorlati használat során keletkezhetnek, a későbbi korokban nem. A kötetstábla bármikor megrongálódhat, egyes lapok vagy ívek kieshetnek vagy kitépődhetnek úgyszint bármikor; a könyv átzáthat, megéghet vagy megpenészedhet, függetlenül attól, hogy egy személy használati tárgya volt, vagy egy könyvtár muzeális darabja.

Kézírással liturgikus bejegyzések, módosítások és kiegészítések – amelyek gyakoriak a korabeli liturgikus könyvekben – szintén alig találhatók a fennmaradt ultramontán példányokban. Egy szemléletes példát ugyanakkor érdemes

kiemelnünk: az ultramontán misszáléban a kánon szövege két szedési hibát is tartalmaz; ezek közül a súlyosabb, hogy a *Supra quae*-szakasz kezdőszavainál kimaradt a *Supra* szó. Ezt a hibát a misszálé azon példányaiban, amelyek tartalmaznak kézírásos bejegyzéseket, egykori tulajdonosaik következetesen, rendre kijavították. Több példánk van arra, hogy a könyv egyetlen kézírásos bejegyzése a margóra utólag kiírt *Supra* szócska¹⁴ – így szerepel a bártfai példányban is.

Ezek a jelek arra engednek következtetni, hogy noha a kiadó Sánkfalvi el tudta adni a könyveket, azonban utána liturgikus célra nem vagy csak rövid ideig használták őket. Ennek oka véleményem szerint az lehet, hogy a négy évvel később kinyomtatott hivatalos esztergomi misekönyvek a példányokat feleslegessé tették. Sőt, az is elképzelhető, az egyházi hatóság kifejezetten tiltotta a bárminemű jóváhagyás nélkül kiadott ultramontán könyvek használatát. Az ultramontán misekönyv megjelentetése így rendkívül merész, a saját korában formabontó lépés volt, és azt mutatja, Sánkfalvi – minden bizonnyal nyugat-európai tapasztalataiból okulva – milyen gyorsan ismerte fel az új technikai vívmány, a könyvnyomtatás – vagy távlatosabban nézve a „Gutenberg-galaxis” – jelentőségét. Azt látva, hogy Nyugaton hogyan váltják fel a nyomtatott liturgikus könyvek a kéziratokat, valamint hogyan rendeli el a király, Hunyadi Mátyás a breviárium nyomdai kiadását, hogy a magyarországi hiányt minél gyorsabban pótolja – azaz mielőtt más tenné ezt meg –, elkészíttette az első nyomtatott magyar misekönyvet.

Az egyházi hatóság, esetünkben az esztergomi érsekség e tekintetben nem volt naprakész, nem tudott lépést tartani sem a jogi szabályozásban, sem a gyakorlatban a piaci viszonyokkal, és csak négy évvel később jelentetett meg saját misekönyvet a főegyházmegye autentikus hagyományai alapján. Ebben a négy évben pedig, amíg hivatalos reakció nem érkezett, a „liturgikus spontán privatizáció” megtette hatását, és az ultramontán misekönyvek gazdára találtak az ország valószerűleg egész területén.

Véleményem szerint ez a folyamat magyarázza a bártfai sajátos példány létrejöttét is. Sánkfalvi egy országra elég könyvet rendelt ultramontán névvel, ki is kézbesítette őket, majd amikor négy évvel később megjelent a *Missale Strigoniense* – az érsekség hivatalos példánya –, jogcím nélküli példányai eladhatatlanná váltak. Előtte, alternatíva híján bármilyen nyomtatott misszálét kínálhatott, mivel ő volt az egyetlen forgalmazó; az érsekséggel azonban nem versenyezhetett. Mivel már volt kontrasztélmény, összehasonlítási alap, az addigi újszerű üzleti modell *ex lex* jelenséggé vált. Hipotézisem szerint Sánkfalvi

14 *Missale Dominorum Ultramontanorum* 1480 (EK Inc. 76, Inc. 76a).

és/vagy Maufer ekkor utolsó megoldásként ahhoz folyamodott, hogy a kiadás megmaradt példányaiban kicserélje a címfeliratot, hogy a könyveket esztergominak álcázza és így el tudja őket adni.

Mátyusnak azon felvetésével tehát, amelyben a feliratcsere okát – az esztergomiság mint vonzó hívószó – írja le, egyetértek, ugyanakkor ennek időzítésével nem. Mátyus erről azt írja: „a két különböző változat egy időben készült, a megrendelő kifejezett kérésére.”¹⁵ Valószínűbbnek tartom, hogy eredendően csak ultramontán címfeliratú könyvek készültek, majd amikor megjelent az 1484-es esztergomi misszale, utólag lett kicserélve a cím. Hogy ez a csere hány könyvet érintett, azt egyetlen fennmaradt példány ismeretében nem tudjuk megbecsülni, de valószínűleg a példányoknak egy kisebb hányadát.

Mátyus emellett azt feltételezi, Sánkfalvi a könyv értékesítési területét azzal igyekezett növelni, hogy nem valamely autentikus rész hagyomány alapján állította össze a nyomtatványt, hanem a korabeli magyarországi hagyományokból szintetizált egy olyan változatot, amely a lehető legtöbb pap számára elfogadható lehetett. Ugyanakkor véleményem szerint ez az elmélet téves, és Mátyus – noha gazdasági zsenijét jó érzékkel írta le – Sánkfalvi könyvszerkesztői, liturgiagondozó és -alakító szerepét jelentősen eltúlozza.

Az egyházi hatóság részéről ugyanis az ellenérvés vagy akár tiltás alapja – ha volt –, mindenképp joghatósági és nem tartalmi, amely átvezet minket a következő megvizsgálandó kérdésre, a kiadás filológiai vizsgálatára, az ebben rejlő lehetőségekre és korlátokra.

Liturgikus kapcsolatok a szakirodalomban

Amint arra fentebb már utaltam, nem tisztázott, hogy az ultramontán misszale pontosan milyen magyarországi rész hagyomány, azaz úzus alapján készült. A múltban a kutatók több lehetséges megoldást is felvetettek. Az alábbi fejezetben ezeket a hipotéziseket tekintem át és foglalom össze. A könyv úzusával foglalkozó kutatások két nagy csoportra oszthatóak: az eredetet az ország déli vagy keleti peremvidékein (Kalocsa vagy Partium, Erdély), illetve Észak-, avagy Felső-Magyarországon (az esztergomi érsekség északi területein vagy annak szomszédságában) keresők.

Az énekkend vizsgálata alapján Szigeti Kilián váradi kötődést feltételez, hovatovább megnevezi Filipec (Pruisz) János váradi püspököt mint az ultramontán misekönyv lehetséges készítettőjét.¹⁶ Szigeti az eredet meghatározásában

15 MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2017), 86.

16 SZIGETI, „Egy XIV. századbéli énekeskönyvünk továbbélése”.

mérvadónak ítélt tételekből csak egyet közöl szövegesen, áldozócsütörtök vigíliájának introitusát, amely az általa vizsgált váradi graduáléban és az ultramontán misszáléban *Omnes gentes plaudite manibus*, „míg a többi magyar nyomtatott misekönyvben” *Vocem iucunditatis*.¹⁷ Ez és hasonló példák alapján rokonságot feltételezni azonban tévút, hiszen első látásra kitűnik a hipotézis hibája: egy kéziratos könyvet vet össze kis számú nyomtatottal (Esztergom, Zágráb, Pécs, pálos, ultramontán), kihagyva a vizsgálatból azokat az úzusokat, amelyek nem adtak ki nyomtatott misszálét. A magyarországi kéziratos anyag átnézésével egyből kitűnik, a könyvek nagyjából egyenlő arányban oszlanak meg a két introitus használatában. Mintának véve tíz Pozsonyban fennmaradt misszálét, azt az eredményt kapjuk, hogy hat írja az *Omnes gentes plaudite manibust*¹⁸ és négy a *Vocem iucunditatis*.¹⁹

Az előbbi jellegzetes oldallagos hagyomány (korabeli possesszor-bejegyzés alapján pozsonyi eredetű és pontosan nem azonosítható felvidéki könyvek), míg az utóbbi jellemzően azokban a pozsonyi misszálékban található meg, amelyek esztergomi eredetűnek bizonyulnak. A vigília introitusának kiválasztása egyúttal jellegzetes terepe a XI. századi gregorián reform hatásának. E napnak nem volt rögzített tételrendje a legősibb, legtekintélyesebb római graduálékban. A bevett, jószerével általános európai megoldás az *Omnes gentes* volt, míg a *Micrologus*, azaz a gregorián mozgalom szellemében született összefoglaló liturgikus dokumentum a *Vocem iucunditatis*, vagyis az előző vasárnap introitusának ismétlését ajánlotta. A *Micrologus* iránt elkötelezett régiók (a dán, magyar és dél-német úzusok) ezt át is vették, ugyanakkor úgy tűnik, a központ, jelen esetben Esztergom által kevésbé kontrollált helyekre nem jutott el a gregorián intézkedés hatása.²⁰

Kovács Andrea a húsvét nyolcada (fényeshét) Alleluja-sorozatainak összevetése alapján három hagyománycsaládot különböztetett meg: esztergomi és pálos, felvidéki és erdélyi szász, zágrábi. Azokat a forrásokat, amelyek egyikbe sem sorolhatóak be (a *Codex Albensis*, két kalocsai breviárium, egy zágrábi breviárium és misszále, a Futaki-graduále, valamint a pécsi és az ultramontán nyomtatott misekönyv), egy külön, vegyesebb összetételű csoportba sorolta dél-magyarországi néven. Véleménye szerint az összekötő kapocs ezen források között a kalocsai érsekség intézményi felsősége és/vagy földrajzi közelsége, így az egyébként aluldokumentált kalocsai úzussal állnak rokonságban.²¹

17 I. m., 130.

18 OSZK Clmae 214, Clmae 215, Clmae 218; EszFK Ms. I. 20; AMB EL 11, EL 13.

19 OSZK Clmae 216, Clmae 220, Clmae 222, Cod. Lat. 094.

20 FÖLDVÁRY, „A Micrologus hatása a Pray-kódexben és azon túl”, 721.

21 KOVÁCS, „A középkori magyar liturgia Géza kori elemei?”

A fényesheti Alleluják hasonlósága miatt Kovács az ultramontán misszálét is e körbe sorolta, kijelentve, hogy a rejtélyes könyv dél-magyarországi eredetű és valamely, a kalocsai érsekség területén fekvő intézménynek készült.²² E megállapítás azonban több szempontból is kétséges. Egyrészt, amint azt Mátyus bebizonyította, a könyv nem egy konkrét intézménynek, hanem országos terjesztésre készült. A kalocsai érseki tartomány pedig – mint tartalmának lehetséges eredete – liturgiátörténeti szempontból problémás. Nincs ugyanis nyoma annak, hogy a középkorban a szomszédos úzusok közötti hasonlóság oka joghatósági, azaz egyháztartományi (metropoliai) kötődés lenne, csak akkor, ha az egyháztartomány egyébként is meglevő politikai-kulturális határokkal esik, esett egybe. Így, ha Kalocsa hatását feltételezzük, legfeljebb annak földrajzi közelsége, hatósugara lehetne mérvadó.²³ A fényeshéten kívül, más pontokon azonban, amint azt Kovács is megjegyzi egy másik írásában a liturgikus naptár kapcsán, az ultramontán misszálé legalább ennyire jellegzetes felvidéki rokonságot mutat.²⁴

Kovács a fényeshét kapcsán mint kérdést fogalmazza meg, hogy esetleg „a nagyfokú hasonlóság oka nem szűkebb egyházszervezeti rokonságra, hanem távolabbi időre visszanyúló, nagyobb földrajzi területet érintő hatásra, befolyásra vezethető vissza”.²⁵ Azaz a nagyobb hagyományba be nem sorolható, a Kárpát-medence déli felén felbukkanó, valamennyire hasonló, mégis szétartó Alleluja-hagyományok továbbélő maradványai egy képlékenyebb, archaikus állapotnak, kornak, amelyben az intézményi-földrajzi mintázatok még kisebb szerepet játszottak. Meglátásom szerint ez a hipotézis visz közelebb a fényeshét szertartásainak, változatainak, illetve az ultramontán misszálé rejtélyének megértéséhez.

A Várad- és Kalocsa-vonal után tekintsük át a felső-magyarországi eredet képviselőit és kutatásaikat!

Józsa Attila szerint, aki doktori értekezésében a gyertyaszentelői és virágvasárnapi szertartásrendet elemezte, mindenképp szilárd és jó eséllyel valamely egyházmegyes hagyománnyal kell számolnunk. Hogy melyik egyházmegyével, az Józsa számára is kérdéses, ugyanakkor a liturgikus rend alapján az esztergomi érseki tartomány valamelyik szuffragáneus püspökségét feltételezi. Fontos kiemelni, a hasonlóság oka ez esetben is földrajzi-kulturális közelség lehet, nem egyháztartományi kötődés, így jó eséllyel csak az esztergomi

22 I. m., 36–37.

23 FÖLDVÁRY, „A római rítus változatainak kutatása VI.”, 345–346.

24 KOVÁCS, „Az esztergomi missale notatum”, 406.

25 KOVÁCS, „A középkori magyar liturgia Géza kori elemei?”, 35.

főegyházmegyével közvetlenül érintkező kisebb egyházmegyék között keresgélhetnünk. Hipotézisének alapja, hogy az ultramontán szertartásrend minden egyedi elemével együtt is az esztergomi úzushoz áll a legközelebb, ugyanakkor attól szemmel láthatóan különbözik.²⁶

Megelőlegező felvetése, miszerint Sánkfalvi „vagy saját egyházmegyéje úzusát rendelheti meg, vagy azokét, akik őt erre megkérik”,²⁷ további elemzést igényel. Megrendelőről nem tudunk, szóba jöhet a művészetpártoló, tudós főpap, Báthory Miklós váci püspök, vagy a hasonló érdeklődéssel és kvalitásokkal bíró Filipec (Pruisz) János váradi püspök²⁸ – amint azt Szigeti is feltételezte. A források megosztottak abban a kérdésben, 1480-ban melyik egyházmegye kanonoka volt Sánkfalvi. A korábbi szakirodalom szerint váradi, míg az újabb kutatások (primer források adatain alapuló tanulmányok és archontológiák) szerint már 1478-tól váci stallumot bírt.²⁹

Ugyanakkor függetlenül attól, melyik egyházmegye kanonoka volt éppen Sánkfalvi, Filipec váradi püspököt kizárhatjuk mint megrendelőt. Fennmaradt ugyanis a főpap saját használatú pontifikáléja,³⁰ mely tartalmaz egy utólag, a kódex tartalomjegyzéke és címdala közé bejegyzett, mintegy négy oldal hosszúságú miseelőkészületet (zsoltározás és beöltözés, oltárhoz vonulás és lépcsőima). Ennek rendjét össze lehet vetni az ultramontán misszálé ordináriumával. Azért csak ezt a rövidke, a kódex összeállítása szempontjából másodlagos anyagot tudjuk felhasználni, mert a Filipec-pontifikále törzsszövege a pápai Kúria által átvett és szentesített Durandus-pontifikálén alapul, így nincsenek benne helyi jellegzetességek. Az utólag bejegyzett miseordó azonban szemlátomást magyarországi hagyományt tükröz. Emellett fontos kiemelnem, hogy már az összevetés előtt világos volt, hogy teljes egyezésre nem számíthatunk, különböző lévén a két ordó rendeltetése. A Filipec-pontifikále előkészületi szertartásáról le kellett hántani a kifejezetten püspöki elemeket (beöltözési imák, ünnepélyes tömjénáldás és tömjénezés), és a fennmaradó, azonban még így is nagyobb részre korlátozni a vizsgálatot. Az így kapott általános, azaz egyszerű áldozópap által is végezhető szertartássor azt igazolta, két különböző hagyományról van szó. A jelentősebb különbségek

26 JÓZSA, „Ordo in Purificatione Sanctae Mariae”.

27 I. m., 159.

28 FRANKÓI, „Pruisz János váradi püspök pontifikáléja”.

29 MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2017), 80; C. TÓTH, „A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526”, 20; C. TÓTH, *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*, 61.

30 EszFK Mss. 26.

a miseelőkészületi zsoltározásban (zsoltárok előtti szuffrágium) és a közgyónásban (feloldozási szövegek) figyelhetőek meg, de kisebb különbségek mutatkoznak a préceszek verzikulusaiban és könyörgéseiben is.

Várad tehát nem lehet a misszale szertartásainak forrása. Vácról nem maradt fenn sem teljes liturgikus könyvünk, sem azonosított töredékünk, így Báthory Miklós esetleges szerepe nyitott kérdés maradt. A harmadik kanonoki helyet, Bácsot jó eséllyel kizárhatjuk, mivel ez másodjavadalom volt a váci mellé, Sánkfalvit minden bizonnyal nem fűzték ide személyes kapcsolatok, csak a stallum jövedelmeit élvezte. Emellett szintén kérdéses, hogy Sánkfalvi melyik egyházmegyét is tekinthette sajátjának. Születési helyét nem ismerjük, családi fészke, azaz Gömör vármegye pedig az esztergomi érsekség határterülete volt. Amennyiben Gömört csak mint családi birtokot értelmezzük, a közeli egyházmegyék közül szóba jöhet (ismét) Vác, illetve Nyitra.

Józsához hasonló eredményre jutott Körmendy Kinga, aki az 1394-ben íródott Miskolci-misszale magyar szentek ünnepeire írt szekvenciáit elemezte. Kutatásai szerint az egyedi tételek „mind ismereteseek észak-magyarországi provenienciájú vagy használatos misekönyvekből [...], és megtalálhatók a *Missale dominorum Ultramontanorum*, Velence³¹ 1480-as ősnymtatványban is.”³²

Földvály Miklós István több tanulmányában is érintette az ultramontán misszale liturgikus rendjét. Megállapítása szerint a misekönyv propriumai és rendkívüli rítusai egyaránt tartalmazznak olyan archaikus, egyedi magyarországi vonásokat, amelyek minden más magyarországi rész hagyományból kikoptak, csak az ultramontán könyvben éltek tovább a XV. századig. Ez arra enged következtetni, hogy a szertartásrend mögött igenis autentikus hagyomány áll, noha nem ismerjük, a szöveganyag pontosan milyen eredetre megy vissza. Ami Földvály szerint bizonyosan látszik, hogy az „ultramontán úzus” szertartásai, ha nem egyes egyedi tételeit, hanem a szerkezetet vizsgáljuk, az esztergomi hagyománnyal rokoníthatóak.³³

Ami a misepropriumokat illeti, Földvály a középkori euchológia szempontjából kései Szent Ilona-mise könyörgéseit hozza példaként. Azáltal, hogy ez az ünnep nem szerepel a római rítus alaprétegében, kivételesen alkalmas a helyi változatok sokféleségének bemutatására. Földvály kutatásai alapján tudhatjuk, hogy Szent Ilona ultramontán orációi közül a jellegzetes szövegezésű kollekta Magyarországon általánosan elterjedt tétel (Esztergom is ezt szerepelteti),

31 Sic. Helyesen Verona.

32 KÖRMENDY, „Katalógustételek. IV.20 Missale Strigoniense”.

33 FÖLDVÁLY, „Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a Sacramentarium Ungro- rum”, 16–17; FÖLDVÁLY, „Egy úzus születése II.”, 155.

míg rövid, jellegtelen szekrétája és posztkommúniója egyedi választás. Az érett és kései középkori magyar anyagból teljesen hiányoznak, egyetlen hazai párhuzamuk a *Sacramentarium Ungrorum* – a jelenlegi ismereteink szerinti legrégebb fennmaradt magyarországi használatú liturgikus könyv – kódex eleji, valószínűleg XII. századi betoldásában található.³⁴

Hasonló eredményt hozott az ultramontán misszálé evangéliumi perikópáinak összevetése a többi magyarországi hagyománnyal: az 1480-as nyomtatvány egy kivétellel a kritikus pontokon a XI. század végi *Benedictionale Strigoniense* rendjét követi. Az összehasonlításra azért nyílik lehetőség, mert a benedikcionále püspöki hármasságainak szövegei jellemzően igazodnak a napi evangélium gondolatvilágához.³⁵ A *Benedictionale Strigoniense* nem magyar hagyományt őriz, ugyanis előkerült egy prototípusa Bambergből, így a rekonstruált perikóparend megfelelőit sem magyar, hanem bajor földön kell keresni. Az ultramontán misszálával való hasonlósága sem közvetlen hagyományozás eredménye, a köztük levő kapcsolat további kutatást igényel. Ugyanakkor az államalapítás történelmi hátterének ismeretében a XI. századi bajor–magyar liturgikus kapcsolatok nem meglepőek, ezt már más adatok is igazolták.³⁶

Ami pedig az egyházi év rendkívüli ordóit illeti, a nagyhét különböző szertartásaiban úgyszintén továbbélő archaikus elemeket fedezhetünk fel. Földváry ezek közé sorolja a nagycsütörtöki lábmosásnál a bevezető könyörgés (*Deus cuius sacratissimam*), a responzórium (*Accessit ad pedes Iesu*) és a búcsúbeszéd-olvasás (*Amen amen dico vobis*) hiányát. Ezek a tételek az érett középkori magyarországi úzusok jellegzetes tartozékai, noha mint szerkezeti elemek, szertartási modulok rendre külföldi eredetű átvételek vagy hazai ihletésű, egyedi újítások.³⁷ Példatárunkat a hiányok után zárjuk pozitív archaizmusokkal. A nagypénteki előszenteltek liturgiája (közismert, frappáns, bár teológiaiag helytelen nevén „csonkamise”) ultramontán rendje nem próféciával, hanem könyörgéssel indít. Ez pregregorián maradvány, mellyel a *Micrologus* szövegesen is opponál. Az érvelés lényege, hogy az oráció a római liturgiában rendesen lezáró tétel, így nem tolerálható, hogy nagypénteken kezdő szerepben legyen. Ennek megfelelően a XII. századtól kezdve jószerével egész Európában, így Esztergomban is átrendezik a nagypénteki anyagot.³⁸

34 FÖLDVÁRY, „Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a *Sacramentarium Ungrorum*”, 17.

35 FÖLDVÁRY, Az esztergomi benedikcionále, 52–56.

36 FÖLDVÁRY, „Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a *Sacramentarium Ungrorum*”, 19–20.

37 FÖLDVÁRY, „Egy úzus születése II.”, 139–140.

38 FÖLDVÁRY, „Nagypéntek a Hartvik-agendában”, 57–58.

Nagyszombat esetében szintén jelentős archaizmusok találhatók az egyes szertartási modulokban, melyek eredője rendre az 1090 körüli Chartvirgus-pontifikále, az esztergomi hagyomány egyik legkorábbi emléke. Ilyen a tömjénszentelésnél a Chartvirgus-pontifikále általános, a tömjén bármikori megszentelésére szolgáló imasorozata, melyet a XIV. századi kéziratok mellett az ultramontán, pécsi és pálos nyomtatott misszále őrzött meg, integrálva azt a nagyszombati ordóba. Az olvasmányos részben az eredeti magyarországi ötróféciás rendet követi a nyomtatott misszálék közül az ultramontán, a pécsi és a zágrábi. Fontos kiemelni, hogy ezek a példák nem az ultramontán misszále elszigetelt maradványtetelei, hanem általánosan elterjedt magyarországi archaizmusok, és így nem követnek földrajzi mintát. Értelmezési keretük a centrum–periféria viszonyrendszer: olyan egykori ősi állapot túlélései a peremvidékeken, amelyet a központ (Esztergom) történelmének egy pontján lecserélt. Ezért láthatjuk azt, hogy egy megoldás egymástól rendkívül távol fekvő pontokon szerepel. Az előbbi két példával szemben a keresztkütszentelés alatt, a krizma és a katekumenolaj beöntésére alkalmazott formulák, a *Fecundetur* és *Infusio chrismatis* az ultramontán misszále egyedi archaizmusai. Az imapárost az 1480-as nyomtatvány mellett csak a Miskolci-misszále hozza.³⁹

A liturgiátörténeti kutatások után a teljesség kedvéért tekintsük át azokat a tanulmányokat is, amelyek az ultramontán misszále eredetével más, nem filológiai szempontból foglalkoznak, vagy a kiadás történetéhez kínálnak új információt saját tudományterületük eszközeivel és módszereivel.

Holl Béla a magyarországi liturgikus költészetről szóló – olaszul és magyarul egyaránt megjelent – tanulmányában szintén említi az ultramontán misszálét, és azt a bártfai példány címfeliratára hivatkozva esztergomi eredetűnek nevezi, minden különösebb magyarázat nélkül. Ennek kapcsán fontos kiemelnünk, hogy Holl nem foglalkozik a nyomtatvány filológiai elemzésével, lévén témája az Árpád-kor, azaz a szekvenciák eredete, megalkotása vagy átvétele, a források szempontjából pedig a kéziratok hagyományozás. Az 1480-as *Breviarium Strigoniense* és *Missale Minorum Ultramontanorum* mindössze azért került látókörébe, mert e két forrás a két legkorábbi nyomtatott magyar liturgikus könyv. Mivel ugyanabban az évben jelentek meg és a legalapvetőbb két könyvműfajt képviselik, a himnuszokat közlő breviáriumot és a szekvenciákat közlő misszálét, Holl ugyanazon szerkesztői és kiadási folyamat eredményének tekintette őket. E párba állítás azonban – amint arra könyvészeti szempontból Mátyus is kitért – megalapozatlan, a két kiadásnak

39 FÖLDVÁRY, „Húsvét vigíliája a Hartvik-agendában”, 32–49.

nincs egymáshoz köze, a bártfai ultramontán misszálé utólagos esztergomi címfelirata ellenére sem.⁴⁰

Nagy Eszter művészettörténeti tanulmányában és doktori értekezésében az 1480–1490 között másolt kódex, a Holkham Hall-i evangeliárium keletkezésének körülményeit, valamint illusztrációit és tartalmát vizsgálja. Az Angliában őrzött kötet Hunyadi Mátyás és a királyi udvar számára készült, ugyanakkor nem ismert, melyik egyházi intézménybe szánták. A kódex szokatlan címe – *Incipit evangelistarium secundum ritum Tramontanorum* (sic) – kapcsolatot sejtet az 1480-as ultramontán misszálával, melyet Nagy filológiai vizsgálata megerősített.⁴¹ A kódex evangéliumi szakaszai ugyanis (mind a perikópák kiválasztása és sorrendje, mind a szövegváltozatok) az ultramontán misekönyvet követik.

A legjellegzetesebb különbségek az ultramontán perikóparendben a következők: a temporáléban nagyböjt 5. hetének szombatja és virágvasárnap körmenet előtti evangéliuma; a szanktoráléban Tamás apostol vigíliája, Vince, Mátyás apostol vigíliája, Adalbert, Márk, Keresztelő János első miséje, az idősebb Jakab apostol vigíliája és napja, Simon és Júdás apostol, valamint Erzsébet napja olyan evangéliumi szakaszt közöl, amely az ultramontánon kívül egyetlen nyomtatott misszáléban sem található meg, a Holkham Hall-i evangeliáriumban azonban ugyanazok szerepelnek. Emellett nagyböjt 1. hetének csütörtökén és a pünkösdi utáni 24. vasárnapon a szakasz kezdete megegyezik ugyan az első esetben a pécsi és zágrábi, a másodikban csak a pécsi misszálé evangéliumával, de eltérő az explicit. Az ultramontán nyomtatvány és a Holkham Hall-i evangeliárium itt is egyezést mutat.⁴²

Ezen adalék árnyalja az 1480-as kiadás fogadtatásáról, jelentőségéről alkotott képünket, ha a magyarországi szerkönyvek közül épp e szokatlan kiadás szolgált mintául a királyi udvar egy, reprezentációs céllal készült kódexéhez. Nagy külön kiemeli: ez azért is különösen érdekes, mert a Holkham Hall-i evangeliárium az egyetlen Mátyás által megrendelt liturgikus könyv, amely magyarországi hagyomány, és nem a római–kuriális úzus alapján készült.⁴³

Mátyus Norbert az ultramontán misszálé eredetének vizsgálatakor újszerű és sajátos megközelítést alkalmaz, amikor kijelenti: egy nyomtatott misekönyv „a saját közegében sokkal inkább eladandó termék, mint liturgiátörténeti dokumentum”. Egyúttal, mintegy átvágva a gordiuszi csomót, a

40 HOLL, „Spiritualis dominorum ultramontanarum” (1991); HOLL, „Spiritualitas dominorum ultramontanorum” (1992).

41 NAGY, „A címlapon túl”; NAGY, „»Opus et opulentum et regium«, 62–70.

42 NAGY, „»Opus et opulentum et regium«, 321–335.

43 I. m., 60–62.

filológiai módszert tévútnak tekinti, azaz elveti azt a megközelítést, amikor a kutatók a „liturgikus szöveg belső vizsgálatával próbálnak választ adni a misekönyv beazonosításának problémájára”.⁴⁴ Felvetése elgondolkodtató, és ha elfogadjuk, meg is magyarázza, miért nem találjuk az „ultramontán úzus” egyértelmű megfelelőit az ismert magyar liturgikus hagyományokban. Az azonban továbbra is nyugtalanító marad, mi az oka annak a számos apró, egyedi elemnek, amelyet a könyv közöl, valamint annak a mégis erőteljes hasonlóságnak, amely az „ultramontán úzust” a többi magyarral összeköti. És emiatt az egyértelmű kötődés miatt Mátyus gondolatmenetét felül kell vizsgálnom, egyúttal megvédve a filológiai, pontosabban összehasonlító liturgikai módszert. Ehhez az ultramontán misekönyv egy újabb szertartássorát, a miseordináriumot, azaz a mise állandó részeit veszem górcső alá.

A miseordinárium

A könyv tartalma ugyanis, ahogy azt Földváry és Józsa kimutatta, minden egyedi elemével együtt is jellegzetesen magyar, még hozzá esztergomi típusú ordó. A miseordinárium is ezt igazolja: ha madártávlatból szemléljük, határozottan az esztergomihoz hasonló. Bizonyos pontokon megfigyelhető benne tudatosnak ható szerkesztés, ugyanakkor az ultramontán misszále kisebb extravaganciái megszilárdult hagyományt sejtetnek és nem egyénieskedést, főleg nem azt a látszatot, mintha valamiféle „liturgikus állatorvosi ló” kívánna lenni. Ez utóbbira lehetősége sem lett volna – ezt a későbbiekben részletesen tárgyaljuk –, a szerkesztés nyomai nem azokon a pontokon érhetők tetten, ahol különleges dolgokat találunk. A könyv néhány esetben nem azzal árul el magáról többet, amit állít, hanem azzal, amiről hallgat.

Az ultramontán miseordinárium szövege a legtöbb esetben, legalábbis nagy vonalakban, a jól adatolt és tudatosan hagyományozott esztergomi rendet követi. Így a továbbiakban az elemzésben csak azokat a pontokat vizsgáljuk meg, amelyek az esztergomi szövegkorpusztól eltérnek.

Az ordó a miseelőkészülettel indul, azaz azokkal az imádságokkal, amelyeket a celebráns a mise bemutatása előtt mondott. Ennek két fő része a szellemi és a testi előkészület. A szellemi előkészület zsoltározással indul, amely jószerevével teljesen az esztergomi hagyományt követi. Jellegzetes különbség, hogy a zsoltárok mondását a Szentlélek segítségül hívása előzi meg, azaz a *Veni creator Spiritus*-himnusz. Emellett kiemelendő, hogy a litániára – amelyet az

⁴⁴ MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2017), 85.

esztergomi források mindig teljes szöveggel közölnek – csak rubrikautalás van: „*Litania: Kyrie eleison, Christe eleison*”. A Szentlélek segítségül hívása a zsoltározás előtt a nyomtatványkorban pálos sajátosság, azonban félrevezető lenne ennek alapján kapcsolatot keresni a két úzus között. Egyrészt, mert kifejezetten kései pálos elemnek számít, az 1537-es misekönyvben jelenik meg, az 1514-es nyomtatott misszálé még nem ismeri – ennek megfelelően pedig a kéziratos pálos anyagból is hiányzik. Másrészt, mert a pálos könyvben Szentlélek-szuffrágium szerepel (melynek énektétele a *Veni creator*).

A kéziratok korában jelenleg egyetlen párhuzamát ismerjük a *Veni creator*-nak, jelesül egy XIV. századi szepesi misszáléban.⁴⁵ A zsoltározás utáni précesz verzikulusai közül tizenhat az esztergomit követi, azonban szerepel benne egy egyedi, a második helyen (*Salvum fac servum tuum*). Egy nekünk ennyire jelentéktelennek tűnő elem, ha betoldásként tekintünk rá, értelmezhetetlen, semmivel sem növeli a könyv eladhatóságát. Ha azonban úgy tekintünk rá, mint a szertartássor szerves elemére, világossá válik, mi az a többlet, amelyet egy autentikus rész hagyomány esetében jelenteni tud azok számára, akik ismerik és ragaszkodnak hozzá mint sajátjukhoz.

A mise előtti mentális előkészület másik jellegzetessége, hogy a pap jámborságát, elmélyülését segítő imagyűjteményben, az ún. devóciós imák között az esztergomi úzus három jellegzetes imája után az ultramontán könyv még hármat közöl (*Deus qui illuminas omnem hominem, Omnipotens mitissime Deus respice propitius ad preces meas, Omnipotens mitissime Deus qui sitienti populo*). Ezek a tételek teljesen egyediek, a fennmaradt magyarországi források között egyáltalán nem találhatók párhuzamaik. Ráadásul az első és a harmadik tétel összeurópai mintán vizsgálva sem ismert mint preparációs ima; a másodiknak vannak ugyan lotaringiai és germán párhuzamai, de eltérő szövegváltozatban. A misepropriumok között azonban mindhárom tétel jól ismert: az első két ima Európa-szerte a kísértések és tisztátalan gondolatok ellen mondott mise posztkommúniója és kollektája, a harmadik pedig a könnyek adományáért mondott mise kollektája. A votív misék könyörgéseinek átemelése a papi jámborság általánosabb szövegei közé jól ismert jelenség, az imák szövege a kifejezett szándékért mondott mise mellett ugyanúgy alkalmas volt a mindennapi bűnbánat felindítására. E szövegek esetében véleményem szerint a legvalószínűbb, hogy lapszéli jegyzetként, kiegészítésként tartalmazta őket az a kézirat, amely alapján a nyomtatvány készült. A nyomdába kerülve ez a distinkció eltűnt, és a szedés során bekerültek a mise-előkészület főszövegébe, így ott már első ránézésre nem lehet megkülönböztetni,

melyik ima mennyire integráns része a korpusznak, csak filológiai vizsgálat által következtethetünk eltérő eredetükre. Erre utalhat, hogy rubrika nélkül szerepelnek. Az eredeti kézirat tulajdonosa, aki lejegyezte őket, pontosan tudta, miért és milyen funkcióval írta bele az imákat saját könyvébe, a nyomtatott könyvben viszont nincs külön szerepük, valamelyest „a levegőben lógnak”.

Hasonló jelenséggel találkozunk a mise előtti testi előkészület, azaz a beöltözés szertartásainál. A mindennapi ruha levételére mondott, jól ismert imádság (*Exue me Domine*) után külön ima szerepel – igaz, rubrika nélkül, de szövege alapján egyértelműen – az arcmosásra. Az arcmosás mint külön szertartási elem, ugyan viszonylag ritka, de ismert gesztus, a hozzá kapcsolódó ima (*Omnipotens sempiterne Deus da capiti meo*) viszont ismét egyedi lelemény: egy kevésbé elterjedt, a nyomtatványkorban iberoprovenszálnak számító könnyekadománya-mise kollektája. A beöltözés további része, azaz a kézmosás, a kéztörlés és a liturgikus ruhák felöltése az esztergomi mintát követi. Csak a beöltözés végén szerepel két újabb toldalék (*Creator totius creaturae, Da mihi Domine sensum rectum*), ezek azonban nem egyéni lelemények, hanem az oldallagos magyar hagyományok (egyúttal a tágabb germán táj) ismert darabjai. Legkorábbi ismert magyarországi előfordulásaik a *Benedictionale Strigoniense* főpapi beöltözést tartalmazó függelékében találhatók.⁴⁶ A későbbi magyar anyag jellegzetes megoldása, hogy az eredendően püspöki imákat „átmentették” a miseelőkészület általánosabb tételei közé.

A magyarországi liturgia egyik alapvető sajátossága, hogy az egyes szertartásrészeket mindkét irányba nyitott kapcsolóelemekkel köti össze, hogy ezáltal a szertartás dramaturgiája csiszoltabb legyen, a liturgia kisebb és nagyobb elemei mintegy átfolyjanak egymásba. Ezt figyelhetjük meg legszemléletesebben a lépcsőima elején. Az ordó ugyanis leírja, hogy a pap és az asszisztencia, miközben a sekrestyéből a szentélybe vonul, már mondjon imákat. Ezek közül a legelső, egyúttal a magyarországi eredet egyik legbiztosabb jelölője, két, különböző zsoltárból összefűzött verzikuluspár, a *Vias tuas* és a *Deduc me* (24., illetve 85. zsoltár). Összefűzésüket a témájuk indokolja: kulcsszavaik az út, illetve az ösvény. Mindkettőben azért könyörög a zsoltáros, hogy Isten útján járjon. A szent térbe való vonulás tehát szimbolikus értelmet kap, amikor a szent szolgálattevők saját útjukon a sekrestyéből az oltárhoz az isteni igazság, Isten útjának követését kérik. Az esztergomi hagyomány mellett e két párverset hozzák a pozsonyi kéziratosszalék és a Miskolci-misszálé. Az ultramontán misszálé ugyanakkor három verzikulust szerepeltet: *Vias tuas*,

⁴⁶ KNZ MR 89.

Deduc me, Laetetur cor meum. Az utóbbi, egyedi párvers a *Deduc me* folytatása, ugyanazon 85. zsoltárból. Ezen aprócska különbség ismét egy ismert oldallagos hagyományt jelez: megtalálható az egyik isztambuli, két kassai és az 1430-as nagyszebeni misszáléban,⁴⁷ valamint a pálos úzus kéziratoss és nyomtatott emlékeiben. Véleményem szerint az ultramontán hagyomány szempontjából – az egyetlen erdélyi adattal szemben – a felvidéki párhuzamok a jelentősebbek, mivel látható, a liturgikus hagyomány már e szűkebb földrajzi körön belül is megosztott: Pozsony nem ismeri, míg Kassa igen.

Az oltárhoz vonulás közben mondott imák végén pedig az esztergomi hagyomány szerint Szentlélek-szuffrágium szerepel, melynek jellegzetes könyörgése az *Assit nobis quaesumus Domine*. Az ultramontán misszálé ezt teljes szöveggel közli, ugyanakkor – mindössze incipittel jelölve – betold elé még egy könyörgést: *Deus qui corda*. Ennek szerepeltetése furcsa és némiképp indokolatlan, mert a szuffrágiumnak így két könyörgése van. A magyarországi liturgikus könyvekben párhuzamai ismeretlenek, így vagy ismét devóciós többletről van szó, vagy valamilyen általunk közelebbről nem ismert úzus maradványa, melyet Sánkfalvi meg kívánt őrizni.

A lépcsőima mindenben esztergomi, ugyanakkor sajátos, hogy a közgyónás és az azt követő feloldozás tételei csak incipittel szerepelnek, mintegy jelzésszerűen. Az oltárhoz való fellépéskor az oltárcsók után az esztergomi könyvek tartalmazzák a tömjénáldás és külön az evangéliumoskönyv csókolását kísérő imát. Az ultramontán misszálé ezeket nem ismeri, hasonlóképp a felajánláskori tömjénezés imáihoz. A felajánlás rítussora szerkezetében szintén az esztergomi mintát követi, ugyanakkor annak szikárabb rendjét tropizálja, az ostya és a kehely felajánlása után szerepel egy-egy imádság, amelyet akkor mondott a celebráns, amikor az adományokkal keresztet rajzolt a korporále fölött, majd az oltárra helyezte őket. Így a szentostya oltárra helyezésére szerepel az *Oblatus est quia ipse voluit*-formula (a nagycsütörtöki zsoltosma egyik antifónája prózában), a kehelynél pedig az *In nomine Domini nostri Iesu Christi sit signatum*-áldás. A furcsa kompozíció értelmezését és jelentőségét lásd alább, külön fejezetben.

A misekánon szövegében – annak természetéből fakadóan – sajátosságok nem figyelhetők meg. Kivéve, hogy az ultramontán misszálé az *In primis*-bekezdésben a helyi főpásztort nem *archiepiscopus*-nak nevezi, ahogy az Esztergomban bevett, hanem *antistes*-nek. A magyar primási szék még a nyomtatványkorban is ragaszkodott ahhoz, hogy érseket írjon szerkönyveiben.

47 TSM D49; OSZK Clmae 395; FB Ms. I. 23.; BMNB Mss.3.V.1.

A többi magyar egyházmegye kódexei, majd nyomtatott könyvei természetesen nem említenek érseket, hanem az általánosabb főpásztort. Másik érseki központunk, Kalocsa nem nyomtatott saját könyveket, azonosított kéziratos misszálé pedig egyelőre nem köthető hozzá. Így az ismeretlen provenienciájú kéziratok esetében az *archiepiscopus* szó használata az egyik legbiztosabb jelölő, amely alapján eldönthető, esztergomi-e a kódex vagy sem, még ha a szertartásrend egyébiránt nagyon hasonlít is az esztergomira. Az ultramontán misszálé *antistes*-e így az általánosabb, szélesebb körben használható változatot közli.

A kánonhoz kapcsolódó rubrikák, azaz a különböző gesztusok leírásai szintén az esztergomi szöveghagyomány felé húznak, ugyanakkor – noha a hasonlóság a megfogalmazásokban jól kivehető – valamivel részletesebbek és alaposabbak az ultramontán könyvben. Ez a többi nyomtatott misszálé ismeretében nem meglepő: minden magyarországi úzus, amely adott ki nyomtatott misekönyvet, egyértelműbb rubrikákat használ, mint az ország fősodorbéli hagyományát képviselő Esztergom.

A békeszertartásnál ismét egy többletimával találkozunk: a celebráns, mielőtt békecsókot váltott volna a szent szolgálattevőkkel (*Pax tecum*), a *Pax et caritas Dei*-formulát mondta, majd ezután következett csak az oltár körül állóknak szóló, Magyarországon általánosan használt *Habete vinculum pacis*-formula. Ez a kettős megszólítás a békecsóknál szintén nem az egyénieskedés látszatát kelti, hanem egy jól ismert oldallagos magyar megoldás: ugyanígy szerepel a nyomtatott pálos könyvekben és az egyik XIV. századi isztambuli misszáléban,⁴⁸ valamint más egyedi formulával, de szerkezetében hasonló megoldást követ egy kassai misszálé⁴⁹ is. Az áldozási imák pedig teljesen az esztergomi rendet követik, annak jellegzetes devóciós imáival: a szentostya vétele előtt *Ave in aeternum sanctissima caro* és *Ecce Iesu benignissime*, a kehely vétele előtt pedig *Ave in aeternum caelestis potus* és *Sanguis Domini nostri Iesu Christi quem vere*. Ezek a tételek nem a szűkebb értelemben vett Esztergom, hanem a hozzá közel álló felvidéki anyag jelölői: a pozsonyi és kassai kéziratok többsége következetesen szerepelteti őket, míg az ország déli és keleti területeinek liturgikus anyagából (Pécs, Erdély, Zágráb és más szlavón könyvek) teljesen hiányoznak, egyetlen ismert előfordulásuk sincs.

A mise utáni hálaadás egyik magyarországi vízválasztója, hogy a Dániel-kantikum után melyik *Laudate*-zsolttár mondását írja elő egy-egy könyv. Maga az esztergomi hagyomány is megosztott e kérdésben: a kéziratos

48 TSM D49.

49 OSZK Clmae 395.

misszálék a 116. (*Laudate Dominum omnes gentes*) zsoltárt közlik, míg az 1484-es első nyomtatott könyv – majd ennek nyomán az összes többi – ezt lecseréli a 150. (*Laudate Dominum in sanctis eius*) zsoltárra. A váltás oka minden bizonnyal az volt, hogy a szövegkorpuszban ne legyen ismétlődés, hiszen a 116. zsoltár a miseelőkészületnél is megtalálható. Az oldallagos magyar anyag szintén vegyes. Három kassai, egy pozsonyi, a Miskolci, valamint az egyik Isztambulban őrzött kéziratoss misszálé a 150. zsoltárt írja elő.⁵⁰ Emellett következetesen ezt hozza minden pálos misekönyv (kéziratossak és nyomtatottak egyaránt), valamint a két nyomtatott pécsi. A 116. zsoltárt mindössze három pozsonyi kézirat közli.⁵¹ Az erdélyi anyag mind a kettőt előírja, első helyen a 150.-et, másodikként a 116.-at.⁵² Az 1511-es, nyomtatott zágrábi misekönyv pedig egy harmadik megoldást kínál, a *Laudate Dominum de caelist*, azaz a 148. zsoltárt. Ez azonban kései beavatkozás eredménye, mivel a kéziratoss zágrábi misszálék még rendre a 150. zsoltárt tartalmazták, azaz a *Laudate Dominum in sanctis eius*-t. Az ultramontán misszálé mindössze ennyit ír: *Laudate Dominum*, így tapintatosan nyitva hagyja a kérdést. Így az ultramontán könyv legjellegzetesebb eleme ismét egy hiány.

A *Nunc dimittis* elhagyása szintén jellegzetes: a zsoltározás harmadik elemként Simeon hálaéneke jószérével minden magyarországi részahagyomány egyetemes darabja. Ugyanígy egyedi megoldás az ultramontán misszálé précesze: a verzikulussorozat a legrövidebb egész Magyarországon, míg az azt követő könyörgéssorozat meglehetősen gazdag, öt imát tartalmaz. A verzikulusok párhuzamait eddig nem sikerült megtalálni, míg az esztergomihoz képesti két könyörgéstöbbltet (*Ure igne Sancti Spiritus*, *Protector in te sperantium*) egy kéziratoss kassai misekönyvben adatolt.⁵³

Glosszák

Az ultramontán miseordinárium egyedi elemei közül külön fejezetet érdemel a felajánlási imák kérdésköre. Amint azt fentebb említettem, a két szín, azaz a kenyér és a bor felajánlása után az ultramontán misszálé egy-egy imatöbbltetet közöl az esztergomi rendhez képest. Az ostya korporáléra helyezésekor a pap az *Oblatus est*-formulát mondta, a kehely oltárra helyezésekor pedig az *In nomine Domini nostri Iesu Christi sit signatum*-imát.

⁵⁰ FB Ms. I. 23, Ms. I. 24; OSZK Clmae 216, Clmae 395; EgFK U2 VI. 5; TSM D49.

⁵¹ OSZK Clmae 218, Cod. Lat. 94; AMB EL 11.

⁵² PG 845; BMNB 665, Mss.3.V.1.

⁵³ FB Ms. I. 24.

A kompozíció rendkívül furcsa, mivel azonos szerepben, mintegy tükörképszerűen két olyan szöveg szerepel, amelynek a műfaja és az eredete is eltérő. Az első egy rövid biblikus szöveg Izaiás könyvéből, melyet a római liturgia nagycsütörtöki antifónaként használ. A nagycsütörtökön megénekelt krisztusi önkéntes áldozatot azután a liturgikus szimbolika átemelte a mindennapi misézés szövegei közé, és azt a mozzanatot narrálta vele, amikor a celebráns az ostyát a korporáléra helyezte, azt Krisztus holttestének tiszta gyolcsba takarásának feleltette meg. A második egyedi elem pedig egy euchológiai tétel, azaz imádság vagy áldás, és így szükségszerűen nem biblikus, hanem költött szövegű. Szerepe az előzőleg Istennek felajánlott adomány megszentelése, elkülönítése – a *Veni sanctificator*-hoz vagy épp a felajánlás nyitóimájához, a *Sanctifica quaesumus Domine*-hoz hasonlóan. Dramatikai szempontból így a másik szín szimbolikáját nem narrálják, ugyanakkor szerepel rá egy külön áldás, ami így aszimmetrikussá teszi a szertartássort.

Mindkét szöveg jól adatolt az oldallagos magyarországi úzusokban, de külön-külön. Az *Oblatus est* ugyanebben a szerepben megtalálható az egyik 1300 körül íródott isztambuli misszáléban⁵⁴ és a nyomtatott pécsi misszálékban, valamint a kehely korporáléra helyezések a zágrábi úzusban, a *Veni sanctificator* előtt pedig a másik isztambuli misszáléban és az 1430-as nagyszebeni misszáléban.⁵⁵ Az *In nomine Domini nostri Iesu Christi sit signatum* pedig ugyanebben a szerepben jelenik meg szintén az egyik isztambuli misszálékban,⁵⁶ a *Veni sanctificator* után a nagyszebeni misekönyvben,⁵⁷ a *Suscipe Sancta Trinitas* után pedig a pécsi misekönyvekben. Van ugyan rá példa, hogy mindkét szöveg szerepeljen ugyanabban az ordóban (az egyik isztambuli misszálé, nagyszebeni misszálé), ugyanakkor a tételek szerepe más, és az előbbi esetben a sorrendjük is fordított.

A két szövegnek arra az együttállására, hogy az első az ostya, a második pedig a kehely korporáléra helyezésénél szerepeljen, kizárólag az ultramontán misszálékban van szerkönyvi adatunk, így pusztán ezen információ alapján nehezen dönthető el, tartós hagyomány továbbéléséről vagy eseti megoldásról van-e szó. A liturgia – noha alapvető szervező elve a performansz, a művészi kidolgozottság – valamelyest hajlamos a szerkezeti értelemben következtelen elemek megőrzésére. Egy esetleges kompozíció minden aszimmetriája ellenére, ha valamiért áthagyományozódik, identitásjelölővé válhat: megszilárdulása

⁵⁴ TSM D60.

⁵⁵ TSM D49; BMNB Mss.3.V.1.

⁵⁶ TSM D49

⁵⁷ BMNB Mss.3.V.1.

után már nem nyúlnak hozzá, nem „javítják ki”, mert minden csiszolatlansága ellenére érzelmi többlet fűződik hozzá.

Ugyanakkor van egy forráscsoportunk, amely segíthet megvilágítani ezen imák szerepét, mégpedig a liturgikus glosszák, azaz a (kézíratos vagy nyomtatott) főszöveg mellé bejegyzett utólagos hozzáadások. Két olyan nyomtatott *Missale Strigoniense*-példányt ismerünk (1508-ból és 1511-ből), amely kézírásos hozzáadásként a felajánlás rítussorában pontosan azt a két imát szerepelteti és pontosan abban a szerepben, ahogyan az az ultramontán misekönyvben olvasható, azaz az ostya felajánlása után, annak korporáléra helyezésére az *Oblatus est*-formula, a kehely felajánlása után pedig az *In nomine... sit signatum*-ima.⁵⁸

Hogy az együttállás jelentőségét megértsük, előbb röviden kitérnék a liturgikus széljegyzetek kérdéskörére általánosságban. Radó Polikárp *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései* című 1944-es tanulmányában foglalkozott a széljegyzetek témakörével. Munkája megkerülhetetlen a magyar liturgikus könyvek ismeretéhez, mivel rendkívül kevés az olyan katalógus, amely a nyomtatványok esetében nem a kiadásokat, hanem a fennmaradt példányokat lajstromozza és mutatja be. Radó elemzésében főképp a hely- és nyelvtörténeti adatokra, a liturgikus adatokon belül pedig a kézíratos miseproprium-függelékekre (szanktorális és votív misék) volt tekintettel. A miseordináriumra vonatkozó széljegyzeteket *expressis verbis* jelentéktelen kiegészítéseknek nevezte, és nem is foglalkozott velük különösebben. Mindössze néhány példát mutat be különösebb magyarázat nélkül.⁵⁹

Ennek a rangsor-állításnak minden bizonnyal terjedelmi okai voltak: egy könyvhöz csatolt kézíratos misetétel-jegyzék, misénként legalább kilenc propriummal, első látásra valóban mélyebb benyomást tesz az olvasóra és több érdekességgel kecsegtet, mint néhány lapszélre firkantott, jellemzően rövid és összefüggéstelennek látszó ordináriumima.

A jelen példával, amellyel az ultramontán misszálé eredetéhez szeretnék közelebb kerülni, azt igyekszem bizonyítani, hogy ezek a jegyzetek igenis nagy jelentőségűek és tájékoztatóak, mind az adott forráskönyv, mind az adott korszak és térség egészének vizsgálatához, ha nem egyenként, hanem rendszerként vizsgáljuk őket. Emellett magára a módszertanra is szeretném felhívni a figyelmet, amellyel a glosszák értelmezéséhez közelítek, abban a reményben, hogy az *Oblatus est* és az *In nomine... sit signatum* mint esettanulmány első konkrét eredményként világíthatja meg az e forráscsoportban

⁵⁸ *Missale Strigoniense* 1508 (EK 44); *Missale Strigoniense* 1511 (EK 60/a:1).

⁵⁹ RADÓ, *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései*, 7–9.

rejlő lehetőségeket, és mintául szolgálhat a jövőbeli kutatásokhoz, valamint az általam eltervezett szisztematikus összehasonlításhoz.

A kéziratok korában, azaz a XV. század végéig azt láthatjuk, hogy jószerevével nincs két ugyanolyan misekönyvünk, minden egyes darab valamilyen mértékben egyedi. Sok kézirat tanúskodik olyan hagyományok létezéséről, amelyek mind az imaszövegek, mind a rubrikák tekintetében egyértelműen megkülönböztethetőek, ugyanakkor mivel ezek a kéziratok nem tartalmaznak címeket vagy bármilyen más közvetlen utalást származási helyükre, felhasználóik pontos köre a legtöbb esetben nem tisztázott.

Egyértelműen csak három úzust tudunk megkülönböztetni. Az első az esztergomi, Magyarország prímási székhelyének hagyománya, a második a zágrábi egyházmegyéé, a harmadik pedig a pálos szerzetesrendé. A többi könyv kétségtelenül más intézmények sajátos, de aluldokumentált hagyományait tükrözi. A könyvnyomtatás megjelenésével ezek a liturgikus változatok jelentős szelekción mentek keresztül. Az esztergomi úzus hagyományozása megszakítás nélkül folytatódott, és húsz nyomtatott kiadásával abszolút többségbe került. A pálos és a zágrábi úzus is megőrizte korábbi tekintélyét. A többi, alternatív hagyomány eltűnt. Pécs volt az egyetlen egyházmegye, amely képes volt arra, hogy saját misekönyvet adjon ki. Ez az egyetlen eset, amikor egy oldallagos hagyomány kilépett a névtelenségből.

Az *Usuarium*-adatbázis segítségével egyértelműen megkülönböztethetjük a kézirat vagy a nyomtatott kiadás főszövegét, valamint a nyomtatott kiadás egy példányához tartozó glosszákat. Ez lehetővé teszi a glosszák tartalmának összehasonlítását a teljes magyar liturgikus szövegtörzsben. A szöveges anyag exportálása után pedig tételenként összehasonlíthatjuk az egyes hagyományokat. Ennek eredményeként láthatjuk, hogy ezek a jegyzetek egyáltalán nem esetleges kiegészítések, hanem rendszert alkotnak, mivel ugyanaz a kiegészítés több könyvben is megjelenhet.

A kéziratok hagyományok ismeretében egyértelmű, hogy ezek a széljegyzetek sok esetben az esztergomi misekönyvhöz fűzött helyi módosítások, törlések vagy kiegészítések, amelyek hiteles egyházmegyei hagyományokon alapulnak. Ez a folyamat a nyomtatványkort ismerve logikus. Ahogy a nyomtatott könyvek felváltották a kéziratokat, az esztergomi könyvek az egész országban megkerülhetetlenné váltak. A kisebb egyházmegyek azonban ragaszkodtak saját, jól ismert helyi hagyományaikhoz. Mivel – Zágráb és Pécs kivételével – nem volt kapacitásuk saját nyomtatott misekönyvet kiadni, az esztergomi könyveket használták, de a számukra fontos pontoknál módosították azokat. Ezek egyik legjellegzetesebb terepe a miseordinárium, mivel a celebráns

minden misén elmondta ezen imákat, és így általában kívülről tudta őket és ragaszkodott hozzájuk.

Mivel a nyomtatott könyvek gyakran tartalmaznak tulajdonosi bejegyzéseket, vagy ha nem is, a könyvtárba kerülésüket megelőző tárolási helyük jól ismert, ezeket az egyedi példányokat könnyebben lehet egy konkrét földrajzi helyhez rendelni, mint a kéziratos könyveket. E módszer segítségével pedig – reményeink szerint – retrospektíven azonosíthatjuk a kevésbé ismert kéziratok eredetét, amennyiben ugyanaz a liturgikus szöveg glosszák formájában megjelenik a nyomtatott könyvekben is.

Sőt, ha az egész *Usuarium*-adatbázisban keresünk rá egy szövegre, nemzetközi párhuzamokat és így külföldi hatásokat is felfedezhetünk. Megvizsgálhatjuk, hogy egy olyan imát, amely a magyar korpuszban számunkra ismeretlen vagy bizonytalan marad, hol használtak Európában azonos vagy nagyon hasonló szerepben. Így egy olyan tétel, amely első pillantásra véletlenszerűnek és szokatlannak tűnhet, azonnal egy kisebb vagy nagyobb liturgikus régió jól ismert és bevett elemévé válik.

Alkalmazzuk most ezt a módszert az ultramontán felajánlási imákra és azok széljegyzetes párhuzamaira. A miseordináriumon belül a felajánlás kiemelt szerepű cselekmény- és imasor, így érthető, a két *Missale Strigoniense* glosszátora miért egészítette ki a könyvet számukra fontos imákkal. Az a tény pedig, hogy pontosan ugyanaz a módosítás köszön vissza két széljegyzetben, stabil hagyományt sejtet, főleg mivel az ultramontán misszále is ezt a rendet követi. Már csak azt kell kiderítenünk, milyen hagyományra megy vissza a két széljegyzet. Gyakori, hogy olyan nyomtatott esztergomi könyvvel találkozzunk, amelyben liturgikus glosszák találhatók, és az is, hogy tulajdonosi bejegyzés szerepeljen benne, azonban meglehetősen ritka kegyelmi pillanat, amikor egyszerre szerepel mind a kettő.

Az egyik glosszákkal ellátott kötet, melyet 1511-ben nyomtattak, egy időben Pyber János püspök birtokában volt (az előző tulajdonos nevét gondosan olvashatatlanná tették). A misszále possesszor-bejegyzése váradi püspökként hivatkozik Pyberre, azaz 1619 és 1625 között írták bele. A történelmi helyzet miatt – az oszmán hódítás és az ország „három részre szakadása” – azonban a váradi püspöki cím névleges volt. Pyber János gyakorlatilag egész életét az esztergomi érsekség ideiglenes központjában, Nagyszombatban töltötte. Igazi nagyszombati lokálpatrióta volt: itt született, tanulmányai és kápláni tevékenysége után itt élt egész életében, majd itt is halt meg. 1604-től nagyszombati plébános volt, majd püspökké való kinevezése után innen kormányozta névlegesen a pécsi, majd a váradi, végül az egri egyházmegyét – mindhárom

város a Hódoltság területén feküdt. A misszáléban szereplő possesszor-bejegyzés tehát értelemszerűen nincs közvetlen kapcsolatban a partiumi várossal. Annál érdekesebbek tehát a könyv széljegyzetei, mivel Pyber a magyar katolicizmus akkori központjában töltötte jószerével egész életét. Nem tudhatjuk, az ő idejében születtek-e a marginálék, viszont ha nem, mindenképp előtte, hiszen 1630-ban döntött a nemzeti zsinat a római liturgia átvételéről. Ha a bejegyzések nagyon zavarták volna, akkor nem lett volna akadálya, hogy az előző tulajdonos nevéhez hasonlóan ezeket is törölje a könyvből.

Az 1508-as misszále esetében ennyire sem vagyunk szerencsések. A könyv eredetéről annyi tudható, hogy a XVIII. században a pesti pálosok könyvtárának tulajdona volt.

Amit biztosan állíthatunk tehát: van két nyomtatott esztergomi misekönyvünk, amelynek főszövegét a felajánlásnál utólag úgy módosították, hogy az így kapott szertartássor pontról-pontra megegyezik az ultramontán misekönyv egyedi, más forrásokból nem adatolt felajánlási imasorával. A két nyomtatott könyv közül az egyik biztosan felvidéki provenienciájú, a másikról nem tudható, de valószínűleg úgyszint az esztergomi érseki tartomány területéről vagy legalább hatóköréből való. Ez az egyezés véleményem szerint tovább erősíti azt a felvetést, hogy egyrészt az ultramontán misszále szertartásai nem eseti, mesterséges szerkesztés eredményei, hanem tartós hagyományok; másrészt, hogy ezen tartós hagyomány eredője valamelyik forráshiányos intézmény az esztergomi érsekség területéről vagy annak szomszédságából.

Következtetések

Az ultramontán misekönyv ordináriuma tehát, amelyet az előző fejezetben áttekintettünk, nem párhuzam nélküli elemekből áll, hanem különböző rétegekből tevődik össze, amelyek alapján igenis következtethetünk a könyv tér- és időbeli kapcsolataira. Mátyus nyitott kérdése ugyanis, amely a „középkori magyarországi liturgia változatosságát” hangsúlyozza,⁶⁰ valamint azon megállapítása, miszerint „a misekönyv potenciálisan az egész ország területére készült”,⁶¹ egyáltalán nem zárják ki egymást.

A piaci rés, amelyet az első nyomtatott misszále megjelenésekor kitöltött, független attól, milyen szertartásrendet követ. Itt ismét a monopolhelyzet előnyeit kell hangsúlyoznom: szertartásrendje bármennyire ismerős vagy szokatlan, 1480 és 1484 között az egyetlen nyomtatott misekönyvé. Aki akart egy

60 MÁTYUS, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez” (2017), 84.

61 I. m., 85.

példányt magáénak tudni ebből a technikai újdonságból, azzal kellett beérnie, amit abban talált. Az a szintetizálóképesség és tudatos szerkesztés pedig, amelyet Sánkfalvi szerepe kapcsán Mátyus feltételez, a XV. században nem volt adott.

Egy közepes méretű egyházmegye kanonokának ismeretei – legyen bármennyire olvasott és világlátott – a liturgia terén csak saját egyházmegyéje vagy legfeljebb a szomszédos egyházmegyék szokásaira terjedt ki. Az ország távolabbi részeinek hagyományairól jó eséllyel egyáltalán nem voltak információi, vagy ha voltak is, messze nem annyi, hogy azokból összehasonlító és rendszerező munkával kompendiumot állítson össze. Ehhez az kellett volna, hogy az ország (legalább nagyobb) egyházi központjai mindegyikéből beszerezzen vagy helyben megtekintsen legalább egy (de inkább több) misekönyvet. Az előbbi megoldás megfizethetetlenül drága, az utóbbi pedig rendkívül időigényes lett volna, egy éveken át Itáliában élő és tanuló diák számára pedig kivitelezhetetlen. Ha a könyvei meg is lettek volna ehhez a munkához, azokat egyenként össze kellett volna hasonlítani, filológiai elemzéssel. Az efféle forrásfeldolgozó módszer először a XVII. századi mauristáknál – mint Edmond Martène vagy Ursin Durand⁶² – jelenik csak meg: ők azonban kifejezetten liturgiakutatók voltak, akik a szertartási élet sokszínűségét tudományos igénnyel vizsgálták.

Mindemellett maga a vizsgált könyv a legbeszédebb e tekintetben: az ultramontán misszale szertartásrendje ugyanis egyáltalán nem kelti azt a benyomást, mintha „összmagyar” kiadványnak készült volna, sajátos megoldásai rendre felvidéki párhuzamokat mutatnak, azon pontok esetében pedig, ahol a könyv érezhetően nem foglal állást – mint pl. a *Laudate*-zsoltárok – szintén az látható, hogy összeállítójuk a saját egyházmegyéje és az azzal szomszédos egyházmegyék eltérő hagyományaival volt csak tisztában, ebben az Esztergom-központú értelmezési körben mozgott otthonosan.

A könyv azon egyedi elemei pedig, amelyek semmilyen ismert párhuzammal nem rendelkeznek – ha kiadója komformista egyenliturgiának szánta volna –, a könyv értékesítési esélyeit rontanák. Ha azonban azt feltételezzük, az általa ismert szöveget vette alapul, nem számolva azzal, ki hogy viszonyul majd hozzá, vagy talán imponált is neki, hogy szűkebb pátriájának szokásait szélesebb körben el tudja terjeszteni, értelmet nyer annak megtartása a könyvben. Párhuzamként gondoljunk azokra az irodalmi alkotásokra, amelyek mind a mai napig több változatban hagyományozódnak, mint például a népdalok. Ezeknek nincs egyetlen normatív szövegük, hanem egyenrangú változatokban élnek, és az egyén közösségi megszólaltatás esetén sok esetben

62 KISS-PETŐ, „»Azon szép régiségnek legkisebb emléke nélkül«”, 54–63.

akár indokolatlan mértékű érzelmi ráfordítás árán is csak azt a változatot hajlandó használni, amelyet eredendően megtanult. Nem azért, mert az jobb vagy eredetibb, hanem mert az övé. Amikor azonban az adott népdal bekerül egy tudományos igénnyel összeállított gyűjteménybe, az egyes változatokat nem lehet egymással kibékíteni, hanem vagy jelölni kell a változatokat, vagy meghatározni egyet mint fő változatot, amely így kanonizálódik.

A liturgikus szövegek természete nyilvánvalóan más, ugyanakkor sok szempontból hasonlóan viselkedtek egy olyan korban, amikor a szóbeli hagyományozás volt a kultúra fő csatornája, az írott források pedig jószerével mind egyediek, másolatról másolatra alakulnak, csiszolódnak vagy épp torzulnak. A „Gutenberg-galaxis” paradigmaváltása ezt a folyamatot változtatta meg: a nyomtatott könyv szabványbetűi és szabványkiadványai teremtették meg annak a lehetőségét, hogy egyes szövegváltozatok a többen felülkerekedjenek. Fontos kiemelnünk, a nyomtatott szerkönyveket minden esetben konkrét kézirat alapján gyártották, az pedig, hogy melyik kézirat és milyen állapotban került a nyomdába, sok esetben esetleges. Sánkfalvi tehát nem tehetett mást, ha magyar misekönyvet akart nyomtatni, mint hogy fogott egy kéziratot (vagy a sajátját, vagy a megbízójáét, amennyiben volt), azt kinyomtattatta, majd a példányokat eladta.

Emellett a lokálpatriotizmusban, azaz a helyi identitásban, a kisebb közösségi kulturális mintákban és jellegzetes gyakorlatokban rejlő erőt sem szabad alábecsülni. Mivel a római liturgia szerkezetét és tételkészletét tekintve rendkívül egységes, egyetemes, a számunkra kicsinek tűnő egyediségek is identitásindikátorként tudtak működni, ha az adott szertartás emblematikus pontjain szerepeltek és következetesen hagyományozták őket. Példának okáért a flamand teológus, Iodocus Clichtoveus (Josse van Clichtove) 1521-es *Elucidatorium* című művében a virágvasárnapi szertartások elemzésekor annak az egyházmegyének a szokásait veszi alapul, amelynek területén született. A kor csúcshintézményeiben, a leuveni és a párizsi egyetemen végzett, majd a Sorbonne-on tanító kozmopolita humanista tudós, később chartres-i kánonok liturgiakommentárjában a kicsiny flamand város, Thérouanne úzusát írja le. Hasonlóképp, amikor a XIII. század végén Durandus (Guillaume Durand) összeállítja híres, később a pápai Kúria számára is mintaadóvá vált pontifikálóját, saját szülőföldjének, Provence-nak (a liturgikus tipológia szempontjából iberoprovenszál táj) a hagyományait ötvözi a római anyaggal. Az általa összeállított szerkönyv pedig a pápai jóváhagyást, megerősítést XXII. Jánostól kapta meg, aki szintén Provence szülőtte volt.⁶³

Az utóbbi példánál nem kerülhetjük meg azt, hogy Durandus nem pusztán átemelte az okcitan hagyományokat, hanem kreatív módon ötvözte őket másokkal – nagyjából úgy, ahogyan Mátyus elképzei Sánkfalvi szerepét az ultramontán misekönyv megszerkesztésében. Ugyanakkor Durandus lényegesen nagyobb merítésből dolgozott, az általa szintetizált anyag – éppen nagyfokú különbözősége miatt – alkalmasabb volt az egybegyűrásra, illetve ez a munka – még ha nem is tudnánk keletkezési körülményeiről – a végeredményből egyértelműen azonosítható. Sánkfalvi esetében azonban, aki egyházmegyes kanonok volt, noha diplomata, ilyen mértékű liturgikus jártasságot vagy inkább liturgikus szerkesztési vágyat nem feltételezhetünk, éppen abból kiindulva, hogy – Durandusszal szemben – ő nem egy szertartássort akart művészi igénnyel megkomponálni, hanem egy terméket kívánt piacra dobni, még pedig minél gyorsabban.

Befejezés

Jelen tanulmányomban több szempontból kívántam vizsgálni az 1480-as ultramontán misekönyvet, illetve hozzátenni feldolgozásának eddigi eredményeihez, kutatástörténetének egyes kérdésköréhez.

Az elsődleges kutatást tekintve hírt adtam a bártfai Sáros Múzeum H 11428 jelzetű liturgikus könyvéről, tudományos elemzéséről és digitalizálásáról. Emellett az ultramontán miseordinárium filológiai elemzésével igyekeztem megvilágítani a könyv magyarországi párhuzamait, hogy valamivel közelebb kerüljünk annak megoldásához, milyen eredetű lehet, milyen úzust képvisel a kiadás. E kérdésben saját kutatásaim hasonló eredményt hoztak, mint Földváry és Józsa korábbi publikációi. Két nyomtatott esztergomi misekönyv utólagos kézírásos bejegyzéseinek vizsgálatával szintén az ultramontán úzus kapcsolataira, eredetére kerestem a választ, egyúttal felvázoltam annak módszertanát, a jövőben hogyan, valamint milyen várható eredményekkel kívánom feldolgozni a nyomtatott liturgikus könyvkorpusz glosszáit.

Ami a másodlagos kutatást illeti, a korábban megjelent publikációk ismertetése, ütköztetése és véleményezése mellett részletesebben foglalkoztam Mátyus Norbert jelen téma szempontjából megkerülhetetlen tanulmányával, ugyanakkor szemléletbeli újítását, mely a filológiai módszertan érvényességét vonja kétségbe, igyekeztem cáfolni, mind elméleti háttérrel, mind újabb filológiai eredményekkel.

A gazdasági realitások ismerete ugyanis liturgikus könyvek esetében is rendkívül fontos, ezt Sánkfalvi kanonok azonosítása és a veronai nyomtatás

körülményeinek leleplezése ékesen bizonyította. Ugyanakkor egy misekönyvet elsősorban mégis csak annak alapján tudunk megítélni, amit saját magáról állít – állítja azt akár helyesen, akár helytelenül; akár tudatosan, akár tudatlanul. Ehhez ítéletünk módszertana pedig egyértelműen a filológiai módszer.

Felhasznált kéziratos könyvek

AMB – Archív mesta, Bratislava / Pozsony

Missale Posoniense (1400–1500), EL 11 | Usuarium 1209

Missale Posoniense (1400–1500), EL 13 | Usuarium 1210

BMNB – Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Sibiu / Nagyszeben

Missale Cibiniense (1394), 665 | Usuarium 3383

Missale Cibiniense (1430), Mss.3.V.1. | Usuarium 3385

EgFK – Főegyházmegyei Könyvtár, Eger

Missale Miskolci (1394), U2 VI. 5 | Usuarium 764

EszFK – Főegyházmegyei Könyvtár, Esztergom

Pontificale Filipec (1477–1490), Mss. 26 (Érseki Simor Könyvtár 2-36-4/7864)

Missale Posoniense I (1400–1500), Ms. I. 20 | Usuarium 4036

FB – Biblioteca Națională a României, Filiala Batthyaneum, Alba Iulia / Gyulafehérvár

Missale Cassoviense (1400–1500), Ms. I. 23. | Usuarium 1430

Missale Cassoviense (1300–1500), Ms. I. 24. | Usuarium 1189

KNZ – Knjižnica Metropolitana, Zagreb / Zágráb

Benedictionale Strigoniense (1075–1092), MR 89 | Usuarium 260

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Missale Scepusiense (1300–1400), Clmae 92 | Usuarium 4755

Missale Posoniense A (1300–1400), Clmae 214 | Usuarium 4759

Missale Posoniense B (1300–1400), Clmae 215 | Usuarium 4760

Missale Posoniense D (1400–1500), Clmae 216 | Usuarium 4761

Missale Posoniense E (1400–1500), Clmae 218 | Usuarium 4762

Missale Posoniense C (1300–1400), Clmae 220 | Usuarium 4764

Missale Posoniense F (1480), Clmae 222 | Usuarium 4765

Missale Cassoviense (1300–1400), Clmae 395 | Usuarium 4769

Missale Posoniense H (1300–1400), Cod. Lat. 94 | Usuarium 4757

PG – Parohia Romano-Catolica, Gheorgheni / Gyergyószentmiklós

Missale Gyergyói (1428), 845 | Usuarium 4779

TSM – Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul

Missale Istanbul (1300 k.), Deissmann 49 (D49) | Usuarium 1191

Missale Istanbul (1300 k.), Deissmann 60 (D60) | Usuarium 303

Felhasznált nyomtatott könyvek

Missale Dominorum Ultramontanorum (DU)

1480 (Petrus Maufer de Maliferis, Verona), RMK III. 2.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Inc. 175 | Usuarium 434

Egyetemi Könyvtár, Budapest, Inc. 76

Egyetemi Könyvtár, Budapest, Inc. 76a

Šarišské múzeum, Bardejov / Bártfa, H 11428 | Usuarium 8125

Missale Strigoniense (Esztergom)

1484 (Antonius Koburger, Nürnberg), RMK III. 7.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Inc. 177 | Usuarium 248

1508 (Ioannes Winterburger, Wien), RMK III. 149.

Egyetemi Könyvtár, Budapest, RMK III. 44.⁶⁴

1511 (Nicolaus de Franckfordia, Venezia), RMK III. 175.

Egyetemi Könyvtár, Budapest, RMK III. 60/a:1

Missale Quinqueecclesiense (Pécs)

1487 (Michael Wenssler, Basel), RMK III. 7310.

Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, H: S 456.2° Helmst. | Usuarium 91

1499 (Ioannes Emericus de Spira, Venezia), RMK III. 52.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Inc. 989 | Usuarium 532

Missale Paulinum (OSPPE)

1490 k. (Ioannes Amerbach, Basel), RMK III. 33.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Inc. 176

1514 (Petrus Liechtenstein, Venezia), RMK III. 196.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, RMK III. 196. | Usuarium 472

1537 (Lucantonius de Giunta, Venezia), RMK III. 321.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, RMK III. 321.

Missale Zagrabiense (Zágráb)

1511 (Petrus Liechtenstein, Venezia, RMK III. 176.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, RMK III. 176. | Usuarium 92

64 Megjegyzés: A könnyebb tájékozódás végett fontosnak tartom kiemelni, hogy miért szerepel kétféle RMK-szám egyes kötetek mellett. Minden kiadásnál a zárójelben megadott szám a Régi Magyar Könyvtár III. kötetéből való, amely a kiadásnak (és nem a példánynak) az azonosítója. A hivatkozás végén megadott szám pedig a konkrét példány könyvtári jelzete. Ez előtt az Egyetemi Könyvtár 1500 utáni példányai esetében szintén RMK megnevezés szerepel, mivel az Egyetemi Könyvtár saját gyűjteményének leltárba vételéhez az RMK-katalógust vette alapul, ugyanakkor nem emelte át annak azonosítóit jelzetnek (amint tette azt például az Országos Széchényi Könyvtár), hanem a birtokában levő kiadásokat számozta meg folytatálagosan, ezért ez a szám értelemszerűen kisebb, mint az RMK-katalógus azonosítója.

Szakirodalom

- BORSA Gedeon. „Befejeződött a szlovákiai gyűjtemények ősnymtatványainak publikálása”. *Magyar Könyvszemle* 86, 4. sz. (1970): 396–397.
- C. TÓTH Norbert. *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2019.
- C. TÓTH Norbert. „A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526”. In *Studia Comitatusia 2. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve 2015*, szerk. TYEKVICSKA Árpád. Ferenczy Múzeumi Centrum, 2016.
- CLARK, David S. „The Medieval Origins of Modern Legal Education: Between Church and State”. *The American Journal of Comparative Law* 35, 4. sz. (1987): 653–719.
- FÖLDVÁRY Miklós István. „A Micrologus hatása a Pray-kódexben és azon túl”. In *Pray-kódex (Codex Pray). Tanulmányok*, szerk. SARBAK Gábor. 2026 (megjelenés előtt).
- FÖLDVÁRY Miklós István. „A római rítus változatainak kutatása VI. Az úzus kialakítása és funkciója: kompozíció és önazonosság”. *Magyar Egyházzene* 21, 4. sz. (2014): 339–358.
- FÖLDVÁRY Miklós István. *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2014.
- FÖLDVÁRY Miklós István. „Egy úzus születése II. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században”. Folyamatban levő publikáció, online elérhetőség: <https://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/Publika%CC%81cio%CC%81k/FMI/Egy%20%C3%BAzus%20sz%C3%BClet%C3%A9se%202.pdf> (Utolsó megnyitás: 2026. 08. 31.)
- FÖLDVÁRY Miklós István. „Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a Sacramentarium Ungro-rum”. *Magyar Könyvszemle* 141, 1. sz. (2025): 1–34.
- FÖLDVÁRY Miklós István. „Húsvét vigíliája a Hartvik-agendában. Első fennmaradt ordónk magyar és európai összefüggésben”. *Magyar Egyházzene* 25, 1. sz. (2021): 17–58.
- FÖLDVÁRY Miklós István. „Nagypéntek a Hartvik-agendában. Az első ismert magyarországi ordó hazai és európai összefüggésben”. In *Insigni die sollempnitatis. Írások Ullmann Péter Ágoston OPraem 80. születésnapjára*, szerk. BALOGH Péter Piusz és RÉGER Ádám. Gödöllői Premontrei Apátság, 2020.
- FÖLDVÁRY, Miklós István. „The Liturgical Patriotism in the Middle Ages”. Online konferencia. Rituals of the Heavenly and Earthly Kingdoms: The Sacred, Secular, and Sacramental Powers in Premodern Europe, PSALM-Network: Politics, Society, and Liturgy in the Middle Ages, 2020. 05. 20. Online elérhetőség: <https://psalmnetwork.wixsite.com/psalm/conference-2020> (Utolsó megnyitás: 2026. 08. 31.)
- FRANKÓI Vilmos. „Pruisz János váradi püspök pontifikáléja”. *Magyar Könyvszemle* 9, 1–6. sz. (1884): 1–4.
- GIEYSZTOR, Aleksander. „Management and Resources”. In *A History of the University in Europe*, szerk. Hilde De RIDDER-SYMOENS. Cambridge University Press, 1991.
- HLAVAČKOVÁ, Miriam. „Diplomat v službách uhorských králů. Působení nitrianskeho biskupa Antona zo Šankoviec na sklonku stredoveku”. *Historický časopis* 58, 1. sz. (2010): 15–35.

- HOLL Béla. „Spiritualis dominorum ultramontanarum. A magyarországi liturgikus költészet Árpád-kori kezdeteiről”. In *A katolikus egyház Magyarországon*, szerk. SOMORJAI Ádám és ZOMBORI István. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 1991.
- HOLL, Béla. „Spiritualitas dominorum ultramontanorum. Sulla poesia medievale liturgica in Ungheria e sul suo riflesso europeo”. In *Storia religiosa dell’Ungheria*, szerk. Adriano CAPRIOLI és Luciano VACCARO. La Casa di Matrona, 1992.
- JÓZSA Artila. „Ordo in Purificatione Sanctae Mariae. Mária tisztulásának ünnepe a középkori Esztergom liturgiájában. A gyertyaszentelés és a processzió szertartása”. PhD-disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2009.
- KISS-PETŐ Apor. „»Azon szép régiségnek legkisebb emléke nélkül«. A saint-pons-de-thomières-i bencés apátság elveszett 1533-as misekönyve nyomában”. *Magyar Sion* 19 (61), 1-2. sz. (2025): 53–92.
- KOTVAN, Imrich. „Missale Strigoniense – H 11428”. *Beiträge zur Inkunabelkunde* 3, 3. sz. (1967): 189.
- KOVÁCS Andrea. „A középkori magyar liturgia Géza kori elemei?” *Magyar Zene* 56, 1. sz. (2018): 25–46.
- KOVÁCS Andrea. „Az esztergomi missale notatum és a pozsonyi misekönyvek”. In *Mestereknek gyengyének. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerk. HENDE Fanni, KISDI Klára és KORONDI Ágnes. Szent István Társulat, 2020.
- KÖRMENDY Kinga. „Katalógustételek. IV.20 Missale Strigoniense”. Paradisum Plantavit. Online elérhetőség: <https://paradisum.osb.hu/katalog/kat420.htm>
- MÁTYUS Norbert. „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez”. *Magyar Könyvszemle* 129, 3. sz. (2013): 357–361.
- MÁTYUS Norbert. „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez”. In *Gondold tovább ezt a kis kóstolót. Olasz–magyar filológia*, szerk. MÁTYUS Norbert. Balassi Kiadó, 2017.
- MÁTYUS, Norbert. „Il primo messale ungherese a stampa”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 54, 2–3. sz. (2014): 247–258.
- NAGY Eszter. „A címlapon túl. A Holkham Hall-i Evangelistarium szövegéről és hiányzó miniaturáiról”. *Ars Hungarica* 46, 4. sz. (2020): 383–398.
- NAGY Eszter. „»Opus et opulentum et regium«. A liturgikus kódexek szerepe Mátyás király uralkodói reprezentációjában”. PhD-disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2024.
- NOVÁK Ádám. „Egy középkori diplomata karriertörténete”. *Klió* 22, 2. sz. (2013): 64–66.
- RADÓ Polikárp. *Nyomtatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései*. Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1944.
- RIDDER-SYMOENS, Hilde De. „Mobility”. In *A History of the University in Europe*, szerk. Hilde De RIDDER-SYMOENS. Cambridge University Press, 1991.
- SARNYAI Csaba Máté, szerk. *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2001.
- SOLTÉSZ, Erzsébet. „Missalia Hungarica”. *Beiträge zur Inkunabelkunde* 3, 6. sz. (1975): 58–62.
- SZIGETI Kilián. „Egy XIV. századbeli énekeskönyvünk továbbélése”. *Magyar Könyvszemle* 80, 2. sz. (1964): 125–134.
- TAKÁCS Emma. „Sánkfalvai Antal”. In *Magyar katolikus lexikon XI*. Szent István Társulat, 2006.

ABSTRACT

**The Most Mysterious Hungarian Use
The Liturgy of the Ultramontane Missal**

The study examines the origins and liturgical tradition of the first printed Hungarian missal book called *Missale Dominorum Ultramontanorum*, published in 1480. The author's aim is to reflect on the findings and theories of previous scholarship, and to highlight new possibilities inherent in the philological analysis of the source.

A central element of the research is the examination of a unique Ultramontane book held at the Sáros Museum in Bártfa (Bardejov, Slovakia), which was viewed and digitised by the ELTE Liturgical History Research Group in February 2026. This is the only surviving volume whose title page is different and refers to the tradition of Esztergom. Codicological and content analysis confirmed that, in terms of printing techniques, the volume is identical to the other known Ultramontane copies.

Furthermore, the study firmly upholds the validity of the philological method and refutes the view that the Ultramontane missal is an artificially compiled publication without precedent. A detailed textual-critical examination of the mass ordinary in Ultramontane missal shows that the structure and prayers are organically linked to the Esztergom-type traditions, primarily those of Upper Hungary.

From a methodological perspective, the examination of handwritten additions in printed books – that is, liturgical glosses – is of particular significance. The author compared the marginalia of two printed missals from Esztergom and demonstrated that the specific offertory prayers of the Ultramontane mass ordinary are exactly the same as the glosses in printed Esztergom missals. This correspondence shows that the Ultramontane use preserved an authentic Hungarian sub-tradition, the edition contains the enduring liturgical practice of a subject institution or neighbouring diocese for which no sources are available.

In summary, the book's commissioner, Antal Sánkfalvi, did not create a compiled liturgy, but rather sent a manuscript he knew to the printer, taking advantage of a gap in the contemporary book-printing market. As a novelty to philology, systematic comparative analysis of the hitherto unexploited pool of liturgical glosses may assist us in identifying this tradition more precisely.